

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏDƏF ELNUR qızı ƏJDƏRLİ

**NORMAN İSTİLASINDAN SONRA İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT
TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ FRANSIZ DİLİNDƏN
İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
TƏHLİLİ (ALINMA SÖZLƏR)**

İxtisas: HSM 060201 – Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi Rəhbər:

f.f.d., dos. S.E.Tağıyeva

BAKI – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL. DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ	
ALINMA SÖZLƏRİN ROLU	8-25
1.1. Norman istilasası dövrü və onun dilin müxtəlif sahələrinə təsiri	8-19
1.2. Norman istilasası dövrü və onun dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi (müxtəlif sahələrə aid yeni sözlərin keçməsi)	19-25
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN ALINMA SÖZLƏRİN	
UNİFİKASIYASI	26-42
2.1. İngilis dilində işlədilən fransız dilindən alınma sözlərdə leksik dəyişikliklər (assimilyasiyalar)	26-34
2.2. İngilis dilində işlədilən fransız dilindən alınma sözlərdə fonetik və qrammatik dəyişikliklər (assimilyasiyalar)	34-42
III FƏSİL. NORMAN İSTİLASINDAN SONRA İNGİLİS DİLİNDƏN	
LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ KEÇƏN ALINMA SÖZLƏR	43-63
3.1. Norman istilasından sonra ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilindən keçən sözlərin rolu	43-53
3.2. Fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin leksik-semantik təhlili	53-63
NƏTİCƏ	64-66
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	67-73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hal-hazırki dövrdə, xarici dilin öyrənilməsi müxtəlif dillərin xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, bu sahə üzrə biliklərin artırılması məqsədinə xidmət edən yeni sahələrin öyrənilməsi və bunlara əsaslanaraq yeni elm sahələrinə yiyələnmək müasir dövrdə dilçi tədqiqatçıların ən əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Müxtəlifdilli millətlər dillərin hesabına ünsiyyət qurarkən, bu prosesdə iştirak edən hər bir dövlətin, xalqın milli-mədən xüsusiyyətləri də xarakterizə olunur. Bu şəkildə, tədqiqatçılar hər iki xalqın etnolinqvistik qanunauyğunluqlarını daima nəzərində saxlayır.

Yuxarıdakı fikirlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, dil çox mürəkkəb bir proses olduğu üçün işarələr sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Qarşılıqlı əlaqə nəticəsində inkişafını davam etdirən bu sistem insanın təfəkkürünün açarı rolunda çıxış edir.

Dilin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri də ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə olunması göstərilir. Bu proses dilin müxtəlif xalqlarla əlaqəsinə gətirib çıxarır və bu onu göstərir ki, dildə baş verən dəyişikliklərin əksəriyyəti məhz cəmiyyətin özü ilə əlaqəlidir. Dilin müxtəlif dövrlərindən müxtəlif dəyişikliklərə rast gəlirik. Bu dəyişikliklər cəmiyyətin inkişaf tempinə uyğun olaraq hərəkət edərək inkişaf edir. Hər inkişafda isə səs sistemində, sözlərin quruluşunda, söz birləşmələrində, ümumillikdə, dilin lüğət tərkibində müxtəlif dəyişikliklər özünü birüzə verir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu dəyişikliklər arasında sözlərin leksik-qrammatik kateqoriyalarında, paradiqmalarında baş verən mənə dəyişmələrinə, bir nitq hissəsindən başqasına keçməsinə, başqa dillərdən müxtəlif sözlərin alınmasını misal göstərmək olar ki, hansı ki, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasına gətirik çıxarır.

Bildiyimiz kimi, sözlərin alınması prosesi iki dil qrupu arasındakı mədəni ünsiyyət zamanı hər iki dilin bir-birinə təsirsiz ötürmədiyi təbii bir prosesdir. Dillərin əhatə dairəsindən, istifadəsinin üstünlüyündən və lüğət tərkibinin zənginliyindən asılı olaraq tərəflərdən biri digərindən daha çox assimilyasiyaya məruz qalır. Təbii ki, bu

təsirin əsas səbəblərindən biri də üstünlük təşkil edən dilin prestiji və yaşama xüsusiyyətidir.

Xarici amillər dilə aramsız olaraq təsir edir və müxtəlif izlər buraxır. Buna görə, ingilis dilinin tarixində xarici təsirlər məsələsi həmişə çox vacib olmuşdur. İngilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən orada əllidən artıq dildən alınmış sözlərlə qarşılaşmaq olur. Məhz bu fikrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, sözlərin alınması prosesi hal-hazırkı dövrdə də öz aktuallığı ilə əsas araşdırma mövzudur.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Təqdim olunan tədqiqat işinin obyektı əsasən Norman istilasından sonrakı dövründə ingilis dilinin zənginləşməsində böyük köməyi olan söz və söz birləşmələridir.

Tədqiqat işinin predmeti isə həmin göstərilən dövrdə dildə istifadə olunan fransız sözlərinin leksik-semantik planda müqayisəli təhlilidir.

Tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifəsi. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifəsini iki hissəyə bölmək olar. İşin birinci hissəsinin məqsədi, ümumiyyətlə, dilçilikdə alınma sözlərin və ya söz birləşmələrinin nə olduğunu izah etmək və dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində istifadə olunan başqa yollara nəzər yetirməkdən ibarətdir. Daha sonra, fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlər və həmin sözlərin dilin hansı sahələrinə təsir göstərməsi prosesi təsvir olunmuşdur. Bu məqamlara toxunulmasının əsas məqsədi, xüsusilə, XI əsrdə ingilis dilinə keçən fransız sözlərinin təsirinin bu gün də hiss olunmasıdır.

Tədqiqat işinin ikinci hissəsinin məqsəd və vəzifəsi isə fransız alınma sözlərində diqqətə yetirilən müəyyən məqamların araşdırılması ilə əlaqədardır. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi məqsədi ilə müxtəlif elmi məqalələrdə, əsərlərdə, bədii ədəbiyyatlarda istifadə olunan fransız alınmalarının ingilis dilində yazılmış mətnlərdə leksik-semantik cəhətdən təhlil olunması və bu kimi sözlərin ingilis dili üçün əhəmiyyətinin vurğulanması əsas göstərilmişdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Alınma sözlərin dilə daxil olması prosesi qədim zamanlardan bəri araşdırılmasına baxmayaraq, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Həm Azərbaycan dilçiləri tərəfindən, həm də dünya dilçiləri tərəfindən alınma sözlərin müxtəlif spektrli məsələləri ilə bağlı geniş tədqiqatlar

aparmış bir sıra dilçilər vardır. Görkəmli dilçilərimizdən – Veysəlli F., Paşayeva M.M., Vəliyeva N., Qaşqarlı C., Abbasova B., Nəcəfli E., Tagiyeva S., Nağıyeva N.M., Məmmədov N., Məmmədli N.B., dünya dilçilərindən – Baker C., Baugh A.C., Blake A., İlyish B.A., Haugen E., Jespersen O., Rastorguyeva T.A., Sweet H., Аракин В., Арнолд И.В. Бабуч Г.Н., Смирничкий А.И., Гальперин Р. və s. misal göstərmək olar.

Hər bir dilçinin tədqiqat mövzusunə yanaşma tərzə fərqli olduğuna görə bu mövzunun hələ də dərindən geniş şəkildə təhlil olunmasına ehtiyac duyulur. Və qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan tədqiqat işimiz Azərbaycan dilində Norman istilasından sonra keçən alınma sözlərin leksik-semantik təhlilini hədəf almış ilk tədqiqat işlərindən biridir. Belə ki, aparılan araşdırmalar nəticəsində alınma sözlərin leksik-semantik və alliyuziv xüsusiyyətləri ortaya çıxarılması nəticəsində tədqiqatlar aparılmışdır.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazası. Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazasının əsasını ingilis dilinin bədii ədəbiyyatı, folkloru, tarixi inkişafından irəli sürülən faktlar və eyni zamanda bu dildə tərtib edilmiş izahlı, terminoloji lüğətlər təşkil edir. Habelə, bu tədqiqat mövzusu ilə bağlı müxtəlif sayda həm Azərbaycan, həm ingilis, həm də rus dilində yazılmış məqalələrdən, tezislərdən istifadə olunmuşdur. Təqdim olunan iş ilə bağlı istifadə olunan məqalələrdəki fikirləri analiz etməklə yanaşı, bir sıra tədqiqat metodlarından və üsullarından istifadə olunmuşdur:

- təsviri metod;
- müqayisəli metod;
- frazis-semantik metod;
- leksikoqrafik metod.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Araşdırma mövzusu olan bu elmi tədqiqat işində dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edən alınma sözlərin leksik-semantik planda təhlili ilə əlaqədar elmi material tədqiq edilmişdir.

Təqdim edilən işin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Norman istilasını zamanı və ondan sonrakı dövrdə fransız dilinə məxsus olan sözlərin ingilis dilinin leksikoqrafik sistemində öz inkişafını qoruyub saxlayan bəzi sözlər aşkar

edilmiş və həmin fransız dilindən keçən alınma sözlərin struktur xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. Nəticədə, bu cür alınmalarda assimilyasiyanın tipləri uyğunlaşdırılaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müasir ingilis dilində alınma Norman istilasından zaman fransız dilindən keçən alınma sözlərin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən müəyyən əhəmiyyət kəsb etdiyini desək, yanılmazdır. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, normanları İngiltərəni fəth etdikdən sonra ingilis dilinə keçən fransız alınmalarının təhlili məsələsi bir daha müxtəlif ədəbiyyarlardan, resurslardan, mənbələrdən istifadə edilməklə dəqiq bir şəkildə öyrənilmişdir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işi təqdim edilərkən müxtəlif nəzəri fikirlər irəli sürülmüş və onların hər biri aydın şəkildə izah olunmuşdur. Və eyni zamanda da, tədqiqat işi ilə bağlı aparılan dəyərləndirmələr əsasında əldə olunan elmi nəticələr icazə verir ki, müxtəlif aspektli təhlillər zamanı məhz bu tədqiqat işi baza elementi rolunu oynasın.

Əldə olunan elmi nəticələrin praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə, qeyd edə bilərik ki, bu tədqiqat işində istifadə olunan müxtəlif elmi-nəzəri materiallar, göstərilən müxtəlif nümunələr gələcəkdə bu mövzu ilə əlaqədar olan istənilən tədqiqat işində köməkçi baza rolunu oynaya bilər, çünki bu tədqiqat işinin ərsəyə gəlməsi zamanı müxtəlif yeni nəzəri məlumatlar və yanaşmalar təqdim olunmuşdur.

Bundan başqa, dissertasiya işinin digər praktik əhəmiyyətini nəzər alaraq, deyə bilərik ki, tədqiqat işində təqdim olunan materiallar və müxtəlif tipli bədii ədəbiyyatlardan götürülmüş nümunələr tərtib olunması nəzərdə tutulan bu və ya digər izahlı və ya leksik-semantik lüğətlərin tərtibi üçün faktiki material bazası rolunda çıxış edə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilin leksikologiyası və üslubiyyatı 1 kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunaraq müdafiəyə məsləhət görülmüşdür. Tədqiqat işində əks olunan bəzi müddəalar Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi jurnalında dərc olmuş məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işi toplam səhifəni əhatə edir. Təqdim olunan işin hər üç fəsli iki yarım fəsildən ibarətdir.

Norman istilasası dövrünü və onun dilə göstərdiyi təsirin dərinliklərinin araşdırılmasından bəhs edən I fəsildə müxtəlif dilçilərin nəzəri mülahizələri və fikirləri dərc olunmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, norman istilasası öz təsirini sadəcə dilin lüğət tərkibinə deyil, həm də dilin müxtəlif sahələrinə - ədəbiyyata, sosial təbəqələrin dilinə göstərdiyi təsir ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Aparılan tədqiqatlar dilin sadəcə 25%-nin doğma sözlərdən ibarət olduğunu göstərmişdir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesində alınma sözlərin rolu, onların hansı sahələrə daha çox təsir göstərməsi aydın şəkildə təqdim edilmişdir.

Tədqiqat işinin II fəsində ingilis dilinə daxil olan sözlərin necə dəyişərək, leksik, fonetik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunaraq dilə daxil olması haqqında müxtəlif müddəalar tədqiq olunaraq irəli sürülmüşdür.

Təqdim olunan işin III fəsil isə bədii ədəbiyyatda, müxtəlif qəzet və jurnallarda istifadə olunan norman istilasası zamanı ingilis dilinə keçən sözlərin leksik-semantik planı əsas tutularaq ətraflı şəkildə izah olunmuş təhlillər özünü göstərir və bu təhlillərə aid nümunələr bədii ədəbiyyatda istifadə olunan original əsərlərdən götürülmüşdür.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində tədqiqatın fəsillərinə uyğun olaraq gəldiyimiz nəticələr analiz edilərək qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin “İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı” hissəsində Azərbaycan, rus və ingilis mənbələrinin, eləcə də internet resurslarının yer aldığı ədəbiyyat siyahısı təqdim olunmuşdur. Bununla yanaşı, leksik-semantik təhlillər zamanı nümunələrin götürüldüyü bədii ədəbiyyatlar, qəzetlər və jurnallar da istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında öz əksini tapmışdır.

I FƏSİL

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

1.1. Norman istilasası dövrü və onun dilin müxtəlif sahələrinə təsiri

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində həmin dilin öz söz ehtiyatları ilə yanaşı, başqa dillərdən keçən alınma sözlərin də böyük rolu vardır. Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini, ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyllərini aşkar etmək mümkün deyildir [4, s.135].

Bildiyimiz kimi, ingilis dili bütün dünyada zəngin lüğət tərkibinə sahib olan dillərdən biri hesab olunur. Xalqın iqtisadi – siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni istehsal üsulları, yeni texniki tərəqqi elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin yaranması və s. bu kimi hadisələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edərək, onun daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur [2, s.83].

Bir dilin müəyyən xüsusiyyətlərinin başqa bir dildə birləşməsinə təmin edən alınma sözlər tədqiqatçıları tərəfindən diaxronik və sinxronik aspektdə öyrənilir. Tarixi inkişafa və dillərin genetik təsnifatına yönələn diakronik tədqiqatın əsas məqsədi alınma sözləri doğma sözlərdən fərqləndirməkdir. Dil dəyişikliyi üçün leksik və struktur alınmaların rolunun əhəmiyyəti yalnız son zamanlarda tanınmışdır. Tomson və Kofmanın təmasla bağlı dəyişikliyə dair kitabının yayımlanmasına qədər, tarixi dilçilər dil dəyişikliyinə daxili səbəblərini vurğulayırdılar [7, s. 76].

Alınma sözlər dilə iki əsas səbəb və ya amilin təsiri nəticəsində daxil olur: linqvistik, extra-linqvistik. Dilin daşıyıcılarının digər ölkələrlə iqtisadi, mədəni, sənaye, siyasi əlaqələri extra- linqvistik faktorlara istinad edir. Məsələn, Roma sivilizasiyasının böyük təsirindən Latın dili uzun müddət İngiltərədə öyrənmə və din dili olaraq istifadə edilmişdir. Skandinaviya tayfaları fəthlərin dili idi. Yuxarı

siniflərin, rəsmi sənədlərin və məktəblərin dili olan fransız dili özü ilə yeni, yüksək sosial sistem anlayışları, inkişaf etmiş feodalizm gətirən fəthlərin dili idi. Alınma sözlər hər zaman dilin zənginləşdirilməsində mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Alınma sözlərin ingilis dilinə qəbul edildiyi dil alınma sözün qaynağıdır. Sözün izləmə biləcəyi orijinal dil o sözün mənşəyi adlanır. Məsələn, “*infantry*” (piyada əsgər) sözü qaynağına görə fransız, mənşəyinə görə isə italyan sözüdür [3, s. 87].

Başqa dillərdən ingilis dilinə keçən sözlər keçdiyi dilin öz daxili xüsusiyyətlərinə tabe olaraq işlədilir və bununla əlaqədar olaraq da çox vaxt həmin sözlərin alınma olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çətinləşir. Bəzi insanlar fikirləşir ki, alınma sözlər dilin saflığını korlayır, lakin bu dəfələrlə sübut olunmuşdur ki, dili zənginləşdirən məhz elə alınma sözlərdir. Alınma sözlər olmadan dili təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Bu mənada D.Kristal isə öz araşdırmalarında ingilis dilini “*unstable borrower*” (qeyri stabil alıcı) kimi təsvir etmişdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ingilis dili öz leksikonunu dünyanın 84 dilindən alınan sözlər (25 faiz nisbətə fransız dili əsas donor dil sayılır) sayəsində genişləndirib və inkişaf etdirmişdir. Digər təsir edici dillər yapon, ispan, afrika dilləri, alman və yunan dilləridir. Ümumiyyətlə isə başqa dillərin ingilis dilinə təsirinin bir çox səbəbləri vardır ki, bunlardan da əsası ticarət əlaqələri və kolonyaların işğalı ilə əlaqəlidir [35, s.178].

İngilis dilinin lüğət tərkibi stabil və ya dəyişməyən söz siyahısından ibarət deyildir. Dilə hər gün yeni sözlər axıl olur, daxil olan sözlər yeni mənə qazanır və ya itirir. İngilis dili adətən yeni anlayışları və ya mücərrəd hadisələri əhatə edəcək yeni sözlər əldə etmək üçün başqa dillərdən sözlər götürür. İngilis dilinin lüğət tərkibinin böyük hissəsini alınma sözlər təşkil etsə də, bura da doğma ingilis dilinə məxsus sözləri də mövcuddur [51, s. 15].

İngilis dilində alınma sözlərin çoxluğunun əsas səbələrindən biridə, hər bir dildə olduğu kimi bu dildə də qarşılıqlı olmayan müəyyən sözlərin mövcudluğudur. Bura digər dillərin sosial - mədəni konsepsiyasına aid olmayan obyektlərin, sosial, siyasi və mədəni institutların, hadisələrin və ya abstrakt konsepsiyaların adları daxildir. İngilis dili əsrlər boyunca yaşayış məskənlərinin (*castle, mansion, teepee, igloo*),

mədəni institutların (*opera, ballet*), siyasi konseptlərin (*perestroika, giasnost*) düzgün ifadə edilməsi üçün bir sıra dillərdən olan sözləri öz lüğətinə daxil etmişdir.

Və qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də neologizimlərin təzahürü öz aktuallığını durmadan artırır. Oksford lüğətinin redaktor müavini F.Durkin “ingilis dilindən başqa dillərə keçən sözlərin miqdarı ingilis dilinin başqa dillərdən aldığı sözlərdən daha azdır” deyərək ingilis dilində alınma sözlərin bu günkü vəziyyətini belə şərh etmişdir. O, bu fikrini daha çox qonşu ölkələrlə olan sıx münasibətlərlə əlaqələndirmiş və prosesin hər gün davam etdiyini qeyd etmişdir [30, s. 90].

O, bu sözlərin əksəriyyətinin əvvəl şifahi şəkildə işlədilməsi və tədricən ədəbiyyata daxil olması və daha sonra Oksford lüğətində yer alması prosesi kimi müəyyən ardıcılıqla göstərmişdir. Məsələn “*sushi*” sözünün ingilis dilində səsləndirilməsi uzun illər bundan əvvəl baş verib, küçələrdə, supermarketlərdə, yeməxanalarda bu sözə tez-tez rast gəlinirdi, tədricən alınma söz adı altında ingilis ədəbiyyatında (qəzet, jurnal, filmlərdə, lüğətlərdə) rast gəlinməyə başladığını nümunə kimi göstərirdi. Lakin heç vaxt skandinaviya dilindən götürülmüş “*leg, sky, take, they*” və ya fransız dilindən keçmiş “*peace, war, fust, very*” sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə nüfuz edə bilməmişdir. Ona görə yox ki, bu sözlərin uzun tarixi var, ona görə ki, ingilis dili artıq bu sözləri öz fonetik qaydalarına tabe edərək doğmalaşdırmışdır.

Ümumiyyətlə, sözləri etimologiyasına görə iki qrupa bölə bilərik. Sözlərin bu tərz bölgüsü haqqında bir sıra nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür.

Onlardan biri İ.V.Arnolda məxsusdur. O, qeyd etmişdir ki, sözlər doğma və alınma olmaqla iki yerə bölünür. Doğma sözlər qədim ingilis dövrünün ən erkən əlyazmalarından məlum olduğu kimi, orijinal ingilis söz fonduna aid olan sözlərdir. Alınma sözlər isə başqa dillərdən götürülmüş və ingilis dilinin standartlarına uyğun olaraq fonemik forması, orfoqrafiyası, paradıqması və ya mənası dəyişdirilmiş sözlərdir [28, s. 252].

Bundan başqa, B.Stranq özünü “İngilis dilin tarixi” adlı əsərində qeyd etmişdir ki, etimologiya sözlərin mənşəyi və tarixi ilə məşğul olan bir elmdir və ingilis dilinin

etimologiyasının qarışıq xarakteri vardır. Belə ki, ingilis dilinin söz ehtiyatı lüğət tərkibinin 25%-ni təşkil edən yerli sözlərlə və lüğət tərkibinin 75%-ni təşkil edən alınma sözlərlə təmsil olunur [58, s. 22].

Hər iki qeyd olunan fikirdə, ingilis dilinin lüğət tərkibinin sadəcə alınmalardan deyil, eyni zamanda da yerli sözlərdən ibarət olması barədə söhbət açılmışdır. Ümumilikdə, ingilis dili müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif istilalara məruz qalsa da, öz söz ehtiyatında doğma sözlərini qoruyub-saxlaya bilmişdir. Baxmayaraq ki, bu sözlər sadəcə lüğət tərkibinin yarısından az faizini təşkil edir və bununla belə həmin sözlər öz dominantlığını hələ də qoruyur.

İngilis dilinin doğma sözlərindən danışarkən onun inkişaf tarixindən də söz açmaq lazımdır. Belə ki, beşinci və altıncı əsrlərdə Britaniyada məskunlaşan german tayfaları öz ərazilərində danışdıqları alman dilinin ləhcələrini özləri ilə birlikdə gətirdilər. Dildəki ən qədim yazılı qeydlərə əsasən, onların dili ingilis dili adlanırdı, bu isə qədim “*Anqlas*” qəbiləsinin adından götürülmüşdü [16, s. 11].

Erkən ingilis dilində qorunub-saxlanan əsas doğma sözlər german mənşəli sözlərdir. Məsələn, “*child, mother, father, bed, door, body, head, arm, foot, eat, drink, have, go, come, and, but, milk, meal, fish*” etc. [40, s. 17].

Dilçi alimlərin bir neçəsi [22, s.16; 54, s. 12; 42, s. 23] yerli qədim ingilis dili sözlərinin bölgüsünü aşağıdakı kimi göstərir. Bu sahədə alimlərin fikirləri üst-üstə düşür:

- a) ümumi hind-avropa sözləri;
- b) ümumi german sözləri.

Ümumi Hind-Avropa təbəqəsinə aid olan sözlər daha çox ingilis dili lüğətinin ən qədim hissəsini təşkil edir. Hələ german qrupları yaranmamışdan əvvəl bu sözlər mövcud olmuşdur. Bu təbəqə daxil olan bir sıra sözlər müəyyən semantik qruplara bölünərək mühüm və tez-tez istifadə olunan anlayışları əhatə edir. Qohumluq anlayışı bildirən sözlər (*father, mother, brother, son*), təbiətin ən mühüm hadisələrini ifadə edən sözlər (*sun, moon, star, wind, water*), bəzi heyvanların və bitkilərin adları (*goose, wolf, cow, tree, corn*), bədən üzvlərini bildirən sözlər (*hand, arm, back, ear, lip*), bəzi əvəzlilər (*you, he, my, his, who*), birdən yüzə qədər olan saylar və s.

Məsələn: *Modor ne rædeð donne heo magan cenned* (Mother does not determine when she bears a son) [97, s. 21].

Doğma ingilis dilinin söz ehtiyatının böyük bir hissəsini ümumi german sözləri təşkil edir. Bu qrupa daxil olan sözlərin alman, norveç, holland və s. dillərində parallel olan sözləri vardır. Bu semantik qrupu təşkil edən sözlərin sayı Hind-Avropa mənşəyindən keçən sözlərdən daha çoxdur və onlar əsasən ümumi xarakter daşıyan sözlərdir. Məsələn, mücərrəd anlayış bildirən sözlər (*care, evil, hope, life*), müxtəlif növ paltar, geyim ifadə edən sözlər (*hat, shoe, shirt*), ilin müxtəlif zaman aralığını göstərən sözlər (*time, week, summer, winter*), rəng, ölçü və ya digər xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər (*dead, deaf, deep, blue, grey*) və s.

Hər tərəfli söz fonduna sahib olan ingilis dili başqa dillərlə daim sıx əlaqədə olaraq uzun bir yol qət etmişdir. Bu dillərlər daimi əlaqələr nəticəsində çoxlu sözlər dilimizə daxil olmuşdur. Aparılan bir sıra araşdırmalar göstərir ki, alınma sözlərin axını fasiləsiz olmuşdur. Həmin alınmaların böyük hissəsi əsasən elmi və texniki şərtlərə əsaslanaraq ingilis dilinə daxil olmuşdur. Alınmaların sayı və xarakteri təkcə tarixi şəraitdən və ya əlaqələrin sıxlığından, xarakterindən deyil, həm də müvafiq dillərin genetik və struktur yaxınlığından asılı olaraq dəyişir. Dillər nə qədər yaxın olarsa, onlar arasındakı təsir də bir o qədər dərin olmuş olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili daim başqa dillərdən sözlər və ifadələr götürmüşdür və bu götürülən sözlərin əksəriyyəti asimiliyaya nəticəsində o qədər təbiiləşmişdir ki, bəzən onların alınma söz olması bilə fərqi nə varılmır. Lakin həmin sözləri bir -birindən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, bəzi sözlər öz mənşəyinin bir neçə əlamətini özündə saxlayır. Məsələn,

a) Cəmlənmə ingilis dilinə uyğun deyil, öz mənşəyinə uyğun aparılır: *datum* – *data*, *bacterium* – *bacteria*, *corpus* – *corpora* və s.

b) Bəzi alınma sözlər vardır ki, fonetik cəhətdən tam şəkildə mənimsənilməmişdir. Bu sözlər ingilis dilinin standartlarına uyğun gəlməyən səs birləşmələrini ehtiva edir: *machine, camouflage, regime, cafe* və s.

c) Və qrafik cəhətdən tam mənimsənilməyən sözlər vardır. Bu kimi sözlər öz diakritik işarəsini saxlayır: *cliché, fiancé* [64, s.35]. Bu mövzu barədə növbəti fəsildə ətraflı məlumat veriləcəkdir

Qədim ingilis dili dövrünün sonuntopa doğru yeni bir hadisə baş verdi ki, ingilis dilinin bütün inkişaf tarixində görüb-görə biləcəyi ən böyük təsirlərdən biri oldu. Bu hadisə 1066-cı ildə baş verən Norman İstilasası idi.

Belə bir sual ortaya çıxır ki, əgər istilacı Vilhelm, ingilis taxtına öz iddialarını irəli sürməsəydi, hal-hazırda ingilis dili necə olardı? Çox güman ki, digər alman dili qrupuna daxil olan dillər kimi, öz mövqeyini qoruyub saxlayar, əsasən də alman söz ehtiyatını qoruyar və daha sərbəst şəkildə digər dillərdən olan sözləri özündə birləşdirərdi [50, s. 28].

Xüsusilə, bu gün ingilis dilinin böyük hissəsini təşkil edən fransız sözlərindən məhrum olardı. Norman istilasası ingilis dilini tamamilə dəyişdirdi desək, yanlış olmarıq. Bəs necə oldu ki, Norman fəthi baş verdi?

1066-cı ildə Kral Edvard uşaqsız öldü və Edvardın baş məsləhətçisi sayılan Godvinin Harold adlı bir oğlu var idi. Harold atası Godvinin yerinə keçdi və Kral Edvardın ölümünə 12 il qalmış onunla birlikdə İngiltərəni faktiki olaraq idarə etdi. Edvardın ölümündən sonra belə bir qərar verildi ki, Harold kral seçilsə daha məqsədə uyğun olar, çünki o bir növ Edvardın sağ qolu idi. Digər tərəfdən isə Normandiya hersoqu və eyni zamanda Edvardın ikinci əmisi oğlu hesab edilən Vilhelm var idi və Edvard ölümündən sonra taxtı ona vəd etmişdi. Vilhelmin döyüş bacarıqları sayəsində Harold və ordusu məğlub edildi. Başsız qalan ingilis qoşunları isə dağıldı. Beləliklə, Vilhelm Haroldu öldürməklə Hastinqs adlı ərazidə qalib gəldi. Ve 1066-cı il Milad günündə Vilhelm İngiltərənin kralı olaraq taclandırıldı.

Vilhelm taxta çıxan kimi, bir sıra ciddi dəyişikliklər etdi. Bu dəyişikliklərdən ən mühümü yeni zadəganların tətbiqi idi. Bildiyimiz kimi, ingilis ali təbəqəsinin bir çoxu Hastinqs döyüşündə öldürüldü. Qaçanlara isə xəyanətkar damğası vuruldu və boş qalan yerlər Vilhelmin norman ardıcılları tərəfindən dolduruldu [48, s.113].

Artıq 1072-ci ildə İngiltərədəki on iki qrafdan yalnız biri ingilis idi və o isə dörd il sonra edam edildi. Vilhelmin fəthindən sonra bir neçə il boyunca əhəmiyyətli

vəzifələr və böyük mülklər demək olar ki, Normanlar xaricində fərqli, lakin Vilhelmin güvəndiyi insanlar tərəfindən tutulurdu.

Norman istilasının nəticəsində fransız dilinin ingilis dilinə təsiri sadəcə yeni sözlərin keçməsi ilə məhdudlaşmırdı, eyni zamanda ingilis dilinin ədəbiyyatına, müxtəlif sosial təbəqələrin dilinə də öz təsirini göstərmişdir:

Normanların ingilis ədəbiyyatına təsiri. O dövrdə ədəbi forma kimi alleqoriya zəttən mövcud idi, lakin onun yeniliyi ondan ibarət idi ki, o, “saray eşqinin yeni dini” kimi qəbul edilirdi. Məsələn, Çauserin “*La Romaunt de la Rose*” əsəri məhəbbətlə bağlı alleqorik yuxu ingilis dilində bir çox xəyallara ilham verdi. Bildiyimiz kimi, qızılgül sevgi rəmzidir və qızılgülün axtarışı şeirin mövzusunı təmin edir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara əsasən fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən cəngavər ideyalarından qaynaqlanan romantika və alleqoriyanın necə olduğunu görə bilərik.

Fransız təsirinin ən bariz nümunəsi şeirə daxil edilən qafiyələrlə əlaqədardır və bu tərz ingilis ədəbiyyatının dirçəlişi ilk dəfə dini əsərlər vasitəsilə eşidildi. Həmin dini əsərlərdən ən qədimi, 1170-ci ildə yazılmış “*Əxlaqi Qəsidə*” əsəri idi [57, s.21].

Bu əsəri digərlərindən fərqləndirən ən mühüm cəhət ondan ibarət idi ki, bu dini əsər fransız dini poeziyalarından ilhamlanmışdı. Dini ədəbiyyatla yanaşı, fransız ədəbi ideallarından ilhamlanan dünyəvi ədəbiyyatda meydana gəldi. Həmin dövrün ən məşhur romantik əsərlərinə “*Danimarkalı Havelok*” və “*Kral Hom*”-u misal göstərmək olar. Və onların hər ikisi macəralı hekayələrini fransız romantizminə borclu idi, lakin ən diqqətəlayiq dünyəvi əsər hesab edilən “*Bayquş və Bülbül*” əsəri təxminən 1220-ci ildə yazılmışdı. Fransanın simvolik poeziyasına əsaslanan bu əsər gənclik və müdrikliyin alleqoriyası idi. Bu əsər vasitəsilə irəli sürülən əsas fikir fransanın təsiri altında olan İngiltərədə ədəbi inkişafın başqa qanadını göstərmək idi.

Fransız şairi Jan Bodelə görə, fransızların ingilis ədəbiyyatına olan təsirini biz daha çox romanların kompozisiyasında hiss edə bilərik. Burada üç əsas mənbə göstərilir: Fransa məsələsi, Roma məsələsi və İngiltərə məsələsi. Fransız məsələsini ön plana çıxaran əsərlər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Böyük Karlın əfsanələrinə aid olan “*Ruf Koilyer*”, “*Cənab Fermubra*” və “*Robin Hud*” əsərlərini qeyd etmək olar. Roma məsələsini qabarıq şəkildə birüzə verən əsərlər cəngavərliyin təqdimatı ilə

əlaqədardır və buna “*İliada və Odisseyə*” əsərinin fransızca tərcüməsini, “*Romanların Troyası*” epik poemasını və bundan başqa Troya müharibəsinin qəhrəmanları, Virgil və Ovidin klassik əfsanələrini buna misal gətirmək olar. Və nəhayət İngiltərə məsələsində, qədim ingilis tarixinə aid romanlar – “*Cənab Tomas*”, “*Arturun ölümü*” və Artura istinad edən müxtəlif romanlar bura daxil edilir [36, s.145].

Norman istilasının nəticəsi olaraq ingilis ədəbiyyatında müxtəlif dəyişikliklər baş verdi ki, bu dəyişikliklər həm məzmunu, həm də formaya ciddi təsir göstərmişdi. Həmin dövrdə “*Beovulf*” əsərindən “*Şanson de Roland*” əsərinə keçiş bəzi yazıçılar tərəfindən qaranlıqdan işığa keçid kimi təsvir edilir. Bu işığı biz həm şeir mövzularında, həm poeziya üslubunda və ruhunda görə bilərik. Hətta bəzi tədqiqatçılar bu işığı təsvir etmək üçün müqayisələrdən istifadə edirdilər [113].

Məsələn, Anglo-Sakson şairləri daha çox mənzərələri və kədərli səhnələri canlandırmağı, ağır ifadələri və qeyri-dəqiqliyi sevirdilərsə, fransız şairləri daha çox yazın parlaq detallarını, mavi səmanın gözəlliyinə və ifadə sadəliyinə və dəqiqliyinə üstünlük verirdilər. Normanlar özləri ilə birlikdə ingilis ədəbiyyatına Avropanın polimatik alimləri ilə sxolastik öyrənməni təmin edən roma klassiklərinin zəngin ədəbi ənənələri ilə bəzədilməsi üçün hazır platforma gətirdi. Həmin dövrdə ingilis ədəbiyyatına fransızların millətçilik ideyalarına əsaslanan əsərlər daha çox olduğuna görə, bu ingilis ədəbiyyatından da yan keçməmişdi. Çünki onlar olmadan milli ədəbiyyatın inkişafından söhbət gedə bilməzdi. Tədricən ingilis yazıçılar fransız ədəbiyyatının ən yaxşı ruhunu birüzə verən əsərlərə, romanlara, hekayələrə, şeirlərə, rəvayət və əfsanələrə maraq göstərməyə başladılar.

C.Bakerin dediyi kimi, fransız ədəbiyyatı öz aydınlığı və əsaslandırması, rəng çalarlarının müxtəlifliyi, təfərrüatlarının dolğunluğu, sevgiyə və qadına olan romantik maraqları ilə yerli yazıçıları ədəbi yaradıcılığa həvəsləndirdi [29, s. 23].

Orta inglis dövründə biz daha anglo-sakson ədəbiyyatının forma və mövzularına rast gəlmirik, əvəzinə fransız idealları qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu əsasən romantika və alleqoriya sahəsində işıq üzü görür. Bildiyimiz kimi, müharibə mövzulu əsərlər fransız romanlarının əsasını təşkil edir. Buna misal olaraq isə “*Chanson de Roland*”-1 misal göstərmək olar [49, s.20-21]. Fransız romantikasının zirvəsi olan bu

əsər Böyük Karl ordusunun müharibəsi və məğlubiyyətindən bəhs edir. Nəticə etibarilə, sevgi və mübaribə əxlaq da daxil edilməklə romantikanın əsasına çevrildi.

Belə ki, Norman istilasını zamanı dilin ədəbiyyat sahəsinə olan təsiri olduqca böyük idi. Normanların İngiltərəni fəth etməsi İngiltərədə nəinki fransız dilini əsas dil olaraq yuxarı təbəqənin dili olaraq tətbiq etdi, həm də orta ingilis ədəbiyyatının bütün formasını, quruluşunu dəyişdi. Fransız ədəbiyyatı ingilis ədəbiyyatına o qədər nüfuz etmişdi ki, artıq biz ingilis ədəbiyyatında fransız dilinə əsaslanan ədəbiyyat görürük. Lakin, yuxarıda qeyd olunan fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu təsirin tək cə mənfi tərəfləri deyil, müsbət tərəfləri də diqqəti cəlb edir. İngilis ədəbiyyatı mövzu, forma baxımından əvvəlki illərə nisbətən daha da genişləndi və bunun nəticəsində yeni və müxəlif əsərlər ərsəyə gəldi.

Həmin əsərlərdə fransız dilinin təsiri ilə bir sıra sözlər sıradan çıxaraq yeni sözlərlə əvəz edildi. Bu sözlərə aşağıdakıların misal göstərə bilərik: “*inwit – conscience*”, “*stuff – matter*”, “*byspell – example*” və s.

Budan başqa, Norman işğalından sonra ingilis dili bədii ədəbiyyatda özünə yer etdiyi zaman fransız dilindən xeyli sözlər alınmışdır. Onların çoxu doğma sözləri əvəz etmişdir: *ancestor* sözü *elders* sözü ilə; *hoard* sözü *librarybook* sözü ilə; *goldhoard* sözü *treasure* sözü ilə; *earthtilth* sözü *agriculture* sözü ilə; *vanstead* sözü *residence* sözü ilə; *starcroaft* sözü isə *astronomy* sözü ilə əvəz edilmişdir.

Bundan əlavə, sinonimlik məsələsi bu sahədən də yan keçmədi. Belə ki, ingilis sözləri ilə yanaşı fransız sözləri də ədəbiyyatda geniş şəkildə istifadə olunmağa başladı: “*brotherly – fraternal*”, “*liberty- freedom*”, “*rise – mount*”, “*holy – sacred*”, “*goodness – virtue*”, “*fire – flame*” və s.

Normanların sosial təbəqələrin dilinə təsiri. İngiltərədə məskunlaşan normanların faktiki sayından asılı olaraq yeni hakim təbəqənin üzvləri öz dillərindən yəni, fransız dilindən istifadə etmək üçün hər yola əl atırdılar. Bu əvvəlcə təbii hal olaraq qəbul edilirdi, çünki onlar ingilis dilini bilmirdilər, lakin zaman keçdikcə onlar ingilis dilini öyrənməyə başlamasına baxmayaraq, ingilis dilini demək olar ki, istifadə etmirdilər. Norman istilasından sonra təxminən 200 il ərzində fransız dili İngiltərədəki yuxarı təbəqələr arasında adi ünsiyyət dili kimi istifadə olunmağa

başladı. İlk olaraq, fransız dilində danışanlar sadəcə norman mənşəli olan insanlar idi, amma təzliklə iki xalqın nümayəndələri arasında baş verən evlilik və hakim siniflərlə mütəmadi əlaqə, çoxlu sayda ingilis dilindən istifadə edən insanları yeni dil öyrənməyə məcbur etdi və sonda demək olar ki, ingilis dilini istifadə edən yeganə insanlar aşağı təbəqənin nümayəndələri və ingiltərənin kəndlərindən balaca malikanəyə sahib olan insanlarla məhdudlaşdı.

Normanların sosial təbəqələrin dilinə göstərdiyi təsir ilə əlaqədar olaraq bir sıra yeni anlayışlar ortaya çıxırdı və bu anlayışları ifadə etmək üçün fransız sözlərindən istifadə olunurdu: “*baron, noble, dame, servant, feast*” və s. Eyni zamanda da, kilsə daxilində olan rütbələr və ya sinifləri ifadə edən adlar da həmin dövrdə dilə daxil olmuşdur: “*clergy, cardinal, chaplain, parson, pastor, vicar, novice*”.

Bu və ya digər sözlər nə sinonim kimi, nə də əvəzedici söz kimi ingilis dilinin lüğət tərkibində yer almışdır. Həmin anlayış və adları ifadə edən sözlər ingilis dilində mövcud olmadığına görə fransız dili vasitəsilə dilə daxil olmuşdur.

Norman istilasından sonra ingilis və fransız dillərinin necə və nə dərəcədə istifadə olunması ilə bağlı olan suallara cavab vermək elə də asan deyil, çünki nəticələri əsaslandırma biləcəyimiz sübutlar dağınıq və yararsız vəziyyətdədir. Onları diqqətli bir şəkildə qiymətləndirmək və uyğunlaşdırmaq xeyli zaman tələb edir və həmin dövrdə bu məsələni ətraflı şəkildə analiz edilməmişdir. Həmin dövrün yazıçılarına müraciət etsək, görürük ki, onlardan bəziləri ingilis dilini yaxşı bildiyi halda, digərləri fransız dilini bilir.

Bəzən hər iki dildə bilən yazıçılara rast gəlmək mümkün olduğu halda, digər dildən xəbərsiz olan yazıçıların da olduğu dilə gətirilir. Lakin salnaməçilərdəki hadisələr bizə maraqlı nəticə çıxarmağa kömək edəcək məlumatlar verir. Həmin dövrdə yazılmış kitablar, əsərlər və ya traktatlar, məsələn, “*Ancrene Riwe*” və ya “*Ivanhoe*” on üçüncü əsrdə heyvandarlıqla bağlı yazılmış müxtəlif əsərlər bizə maraqlı məlumatlar təklif edir [62, s. 286].

Məsələn, onların yazıldığı fərqləri və ya ən azından onların mənsub olduqları sosial təbəqəni ortaya çıxartmağa kömək etdikdə, problemə bir qədər işıq salınmış olur. Təxminən 1250-ci ildən etibarən fransız dilinin tədrisi üçün müxtəlif dərslərin

çıxması vacib məsələlər arasında idi. On dördüncü əsrdə şairlər və yazıçılar tez-tez öz əsərlərini işlədilən dilin izahı ilə müqəddimə edir və daha ümumi linqvistik xarakterli müşahidələrlə məşğul olurdular. Artıq on beşinci əsrdə isə çoxlu ictimai və şəxsi məktublar, mərkəzi hökumətin aktları və qeydləri kimi müxtəlif mənbələr sübutları tamamlamaq üçün kifayət idi. Bütün bu yığılmış məlumatlardan vəziyyəti asanlıqla ifadə etmək olardı. Belə ki, fransız dili məhkəmənin və yuxarı təbəqənin dili olduğu halda, ingilis dili xalq kütləsinin dili olaraq qalırdı. Beləliklə, insanlar bununla iki dilini mövqeyini daha dəqiq müəyyən edə bilirdi.

Uzun dövrlər ərzində Britaniya multikultural leksikasında davam edən bu proses millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin artması nəticəsində daha da sürətlənmişdir. Məhz buna görə də, dünyada elmə məlum olan elə bir dil tapmaq çətindir ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmasın. Britaniya multikulturalizminin leksik inkişafında da bu cür olmuşdur. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsvirindən danışdıqda mühacir dalğasının yaratdığı linqvistik müxtəlifliklər və yeniliklər nəzərdə tutulur və təbii ki, ilk növbədə sözalma, yaxud sözvermə prosesi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər dil tarixini öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir [26, s.90].

Bu fikrə istinadən deyə bilərik ki, hər bir dildə olduğu kimi bu dildə də qarşılığı olmayan müəyyən sözlərin mövcudluğu vardır. Bura digər dillərin sosial - mədəni konsepsiyasına aid olmayan obyektlərin, sosial, siyasi və mədəni institutların, hadisələrin və ya abstrakt konsepsiyaların adları daxildir. İngilis dili əsrlər boyunca yaşayış məskənlərinin (*castle, mansion, teepee, igloo*), mədəni institutların (*opera, ballet*), siyasi konseptlərin (*perestroika, glasnost*) ifadə düzgün ifadə edilməsi üçün bir sıra dillərdən olan sözləri öz lüğətinə daxil etmişdir.

Cespersona görə, bir çox ingilislər fransız sözlərini yalnız danışmaq üçün deyil eyni zamanda onların “daha yaxşılarını” imitasiya etməyi dəbli hesab etdikləri üçün istifadə edirlər. İntibah dövrü ingilis dilində sözün Latın dilinin təsirini artıraraq ələlxüsus fransız və italyan dillərindən bir çox sözlər gətirdi. Bu əsrdə İngilis dilinin formalaşması demək olarki yekunlaşmaq üzrə olduğu üçün İtalyan və İspan dillərinin daha az təsiri olmuşdur. Çoxsaylı işğallar səbəbilə İngilis dilindəki bir çox sözlər

doğma dilin materiallarından çıxarılır. Bu konsept bizə alınma sözlərin “fiziki mobilliyi və mənəvi tənbəlliyini” tam dairəsini çatdırır [47, s.127].

İngilis dili dünyanın ən çox yayılmış dillərindən biri olduğu və bir çox başqa səbəblərə görə alimlər digər dillərə nisbətən ingilis dilinin tarixi, başqa dillərdən alınma sözlərə uyğunlaşması və xarici təsirlərə məruz qalması haqqında daha çox araşdırma aparmışdılar. Görkəmli linqvist alim Cespersonun müəllifi olduğu kitabda ingilis dilinin fundamentallığı haqqında söylədiyi fikirlər bu sahədə mövcud olan araşdırmalardan və alimlərin fikirlərindən çox fərqlənir.

Qeyd olunan fikirləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, bəzən alınma sözlər dilə o qədər nüfuz etmiş olur ki, bəzən sözün alınma olduğunun fərqinə varılmır. Məsələn, “*cat*” (*pişik*), “*take*” (*götürmək*) və s. kimi sözlərin alınma olmasına inanmaq çətinidir. Bəzi alınma sözlərdə isə alındığı dilin hər hansısa bir izi saxlanılıb. Məsələn, “*distance*” (*məsafə*), “*development*” (*inkişaf*) kimi sözlər fransız əsilli sözlərdir və onlarda fransız dilli suffikslər (*-ance*, *-ment*), “*skin*” (*dəri*), “*sky*” (*səma*) kimi Skandinaviya mənşəli sözlərdə “*sk*” hissəciyi dəyişilmədən qalmışdır.

Belə ki, Norman istilasası zamanı baş verən dəyişikliklər sadəcə dilin özünə deyil, dilin müxtəlif sahələrinə də öz təsirini göstərmişdir. Bu göstərilən təsir isə uzun bir müddət ingilis xalqını tərk etmədi. Nəticə olaraq, xalq həmin adət-ənənələrə, həmin dövrdə yazılan ədəbiyyata, insanlar arasında müəyyənləşdirilən bölgüyə öyrəşməyə başladılar.

1.2. Norman istilasası dövründə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi

Norman istilasası sadəcə İngiltərənin siyasi tarixində deyil, həmçinin də, ingilis tarixində baş vermiş ən böyük hadisələrdən biri hesab edilir. O ilk təsirini linqvistik sahədə göstərdi. Belə ki, dilin lüğət tərkibində kəskin dəyişikliklər baş verdi [59, s.48].

Bütün bunlara baxmayaraq, İngiltərə öz xalqının dilinə sahib çıxmağı bacardı. Əhalinin böyük bir qismi öz dilini qoruyub saxlamaq üçün əllərindən gələni edirdilər. Bəzi şəhərlərdə, əsasən də kəndlərdə, aşağı təbəqənin nümayəndələri ingilis dilində danışmağa davam edirdilər və fransız dilinə yad, düşmən kimi baxırdılar. Həmin

dövrə cahillik və savadsızlıq hökm sürdüyü üçün ingilis dili demək olar ki, əsasən danışıqda ünsiyyət üçün istifadə edirdi.

Əvvəllər hər iki dil qarışmadan mövcud olmalarına baxmayaraq, sonradan yavaş-yavaş bir-birinə nüfuz etməyə başladılar. Normanlar, baronlar və fransız əhalisi ingilis əhalisi ilə bir-birilərini başa düşmək üçün ingilis dilində olan sözlərini mənimsəməli olurdular, ingilislər isə öz nitqlərində fransız sözlərindən istifadə etməyə başlayırdılar, çünki o zaman fransız dilinin bilinməsi yüksək vəzifədə işləyən insanlar üçün böyük üstünlük hesab edilirdi və onlara ictimai nüfuz qazandırırdı. Lakin bu uzun müddət bu şəkildə qala bilməzdi. Bu mübarizə ingilislərin qələbəsi ilə bitməli idi, ingilis dili ingilis xalqının canlı dili idi, fransız dili isə bəzi sosial sahələr və yazı sahəsi ilə məhdudlaşdı.

Fransızların üç yüz illik hökümranlığı İngiltərə tarixində görülmüş bütün xarici təsirlərdən daha çox öz təsirini göstərmişdi. Həmin dövrdə dilin lüğət tərkibi fransız sözləri ilə daha zəngin idi. Demək olar ki, bütün sahələrdə fransız sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu sözlərə sadəcə ingilisdilli xalqlar arasındakı əlaqələrdə, bir sıra mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrdə də görülməli bilər. Lakin bütün bu alınma sözlərin hamsı ingilis xalqı tərəfindən eyni vaxtda qəbul edilməmişdir. İlk dəfə daha çox Cənubi İngiltərənin regional ərazilərində istifadə olunan dialektlərdə və yuxarı siniflərin nitqində istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə isə məcburiyyət qarşısında qalan insanlar fransız dilini mənimsəməli oldular.

Lüğətdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, orta ingilis dili dövründə həm daxildə baş verən proseslərlə əlaqədar, həm də başqa dillərin təsiri ilə əlaqədar yeniliklər meydana gəlmişdi. Daxili inkişaf sferasında söz və söz düzəldici morfemlər daha çox özünü göstərir və belə ki affiksasiya hesabına yeni sözlərin yaranması bu mərhələ üçün qəbul ediləndir [1, s. 43].

Məsələn, “*heart*” sözünə söz düzəldici morfem əlavə etdikdə ürəkli (*herty* – *heartly*) sözü əmələ gəlmişdir. Sosial həyatda baş verən hadisələrlə əlaqədar mənənin dəyişməsi faktını qeyd etmək olar: məsələn, qədim ingilis dilində “*cniht*” sözü oğlan, qulluqçu mənasını verirdisə, orta ingilis dövründə bu söz mənasını dəyişərək cəngavər (*knight*) sözü ilə ifadə olunmuşdu [60, s.287].

Fransız sözlərinin ingilis dilinə daxil olması Normanların işğalından dərhal sonra başlamamışdır. Bu proses yalnız on ikinci əsrdə başladı və bir müddət olduğu vəziyyəti stabil saxlasa da, on üç və on dördüncü əsrdə öz kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Həmin dövrdə qəbul edilmiş sözlərin əksəriyyəti həmin dövrün Norman aristokratiyasının həyatı ilə əlaqəli anlayışlar idi. Bundan əlavə, gündəlik istifadə olunan bir sıra sözlər də daxil olmuşdur. Lakin burada əsas məsələ ondan ibarət idi ki, bu sözlər artıq ingilis dilinin öz lüğət tərkibində mövcud idi.

Nəticə olaraq isə alınma sözlərin hesabına sinonim sözlər meydana gəlmiş olacaqdı. Bu mübarizə müxtəlif şəkildə sonlana bilərdi. A.Brauna görə, üç əsas ehtimal irəli sürülmüşdü [117, 109-130]:

1. Mübarizə fransız sözlərinin xeyrinə bitir və onun ekvivalenti olan doğma ingilis dilindəki sözlər isə sıradan çıxır (*here-army, fierd- troop*).

2. Mübarizəni qazanan doğma ingilis dili sözləridir və fransız dilindəki sözlər bir müddət istifadə olunduqdan sonra aradan çıxır (*serve –servir*).

3. Hər iki söz öz hökümranlığını qoruyur, lakin sözlər arasında məna fərqi yaranır və bu məna dəyişikliyi semantik və üslubi formada özünü göstərir. (*speak-converse, understand –comprehend, foe –enemy, to go on –to continue*).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi hallarda ingilis dilində həm ingilislərin öz sözlər, həm də fransız dilindən alınan sözlərin hər ikisi danışıq dilində istifadə olunduqda, onların mənalarında bir sıra dəyişiklik yarandı. Belə dəyişikliklərin ən məşhur nümunəsi olaraq Uolter Skottun “*İvanhoe*” romanının birinci fəslə göstərilir [62, s.212]. Bu daha çox heyvanların adları ilə əlaqədardır. Beləki, doğma ingilis sözləri canlı heyvanları ifadə etdiyi halda, fransız sözləri isə heyvanların ətindən hazırlanan yeməyi bildirir, məsələn: *öküz (ox) – mal əti (beef), dana (calf) – dana əti (veal), qoyun (sheep) – qoyun əti (mutton), donuz (pig) – donuz əti (pork)*. Bundan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, heyvanlar həmin dövrdə ona qulluq edən ingilis çobanının dilindəki terminlərlə ifadə olunduğu halda, yeməklər isə fransız zadəganlarının yedikləri yeməklərin adı ilə adlandırılmışdır.

Başqa bir fərqləndirməyə isə sinonimlərdə rast gəlmək olar: “*beginnen – commensen*”. Qədim ingilis dili başlamaq feilini ifadə etmək üçün “*beginnen*”

sözündən istifadə etdikləri halda, fransızca isə “*commensen*” əsas termindir və əsasən sənəd işlərində istifadə olunur. Bəzi alimlərin araşdırmalarına görə, bir sıra hallarda doğma sözlər daha konkret xarakter daşıyır, alınma sözlər isə mücərrədliyini qoruyur. Məsələn, *iş (work) - əmək (labour), həyat (life) – varlıq (existence)* [32, s.235].

Hətta bəzi hallarda fransız dilindən keçən alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibindəki gündəlik istifadə olunan sözləri belə əvəz etdiyi halına rast gələ bilərik.

Məsələn, fransızca istifadə olunan “*riviere (çay)*”, “*montagne (dağ)*”, “*paix (sülh)*” sözləri qədim ingilis dilində işlənən “*ea*”, “*beorg*”, “*frith*” sözlərini əvəz etdi. Bəzən müdaxiləçi fransız sözü öz doğma sinonimini başqa mənə sferasına daxil etməyə məcbur edirdi. Buna misal olaraq payız sözünü misal göstərə bilərik. Payız mənasında istifadə edilən köhnə ingilis sözü “*harfest*” fransızların istifadə etdiyi “*autumn*” sözü ilə əvəz olundu, lakin həmin söz ingilis dilində öz həqiqi mənasını itirsə də, “*məhsul*” mənasında öz inkişafını davam etdirdi [56, s.169].

Bundan başqa, sinonim feillərdə də fərqlər mövcuddur. Lakin bu fərqlər incə mənə çalarlarında özünü göstərir. Məsələn ingilis sözü olan “*hold*” və fransız sözü olan “*contain*” aşağıda göstərilən mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqləndirilir: “*hold*” sözü adətən konkretlik ifadə edən isimlərlə istifadə olunduğu halda, “*contain*” sözü həm konkret, həm də mücərrəd anlayışları bildirən isimlərlə istifadə olunur. Məsələn:

The coach holds only four persons [74, s.34].

This book contains much useful information [88, s.127].

Alınma sözlərin ingilis dilində istifadə olunmasından danışarkən, iki əsas fərqli cəhəti qeyd etmək yerinə düşərdi. Bəzən dildə əvvəllər ifadə olunmamış bir anlayışı olan hər hansı bir söz qəbul edilirdi. Bu isə o zaman baş verirdi ki, yeni sözü mənimsəyən xalqın bu söz barədə heç bir anlayışı yox idi. Belə olduğu halda yeni sözün qəbulu heç bir doğma sözün və ya sözlərin mənasının itirilməsi və ya dildə semantik dəyişikliklərə məruz qalması halı olmurdu [27, s.58].

Göstərilən fikirləri ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, əgər dildə eyni anlayışı ifadə edən başqa bir söz olsaydı, o zaman hər şey daha fərqli olmuş olardı. Bu zaman isə alınma sözlər ya doğma sözün aradan çıxması ilə, ya da dildə semantik

dəyişikliklərlə müşayiət olunur. İngilis dilinin uzun ömürlü tarixində biz hər iki hala uyğun çoxsaylı nümunələrə rast gələ bilərik. Beləliklə, yeddinci əsrdə latın sözlərinin qəbulu prosesini birinci hala aid etmək olar: Xristianlığın yayılması dövründə İngilərdə bütpərəstlik özünü göstərirdi. Və həmin dövrdə İngiltərədə mövcud olmayan bir sıra yeni anlayışlar meydana çıxdı və bu anlayışlar latın mənşəli “yepiskop”, “rahib”, “monk” və s. sözlərlə ifadə edildi. O zaman dildən heç bir doğma ingilis dilinə məxsus söz çıxarılmamışdı və o sözlər arasında heç bir semantik dəyişiklik baş verməmişdi.

Bir çox fransız sözləri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hakim təbəqənin, fransız zadəganlarının həyatı ilə bağlı idi. Burada fransız sözlərinin bir neçə əsas semantik sferasını qeyd edə bilərik [40, s.2]:

1. Hökumət və məhkəmə ilə əlaqədar sözlər: *“administer, authority, baron, court, government, judge, justice, king, noble, parliament, prince, state, statue, throne, etc”*.

2. Ordu və həyatla əlaqəli sözlər: *“army, battle, combat, defeat, defense, enemy, fortress, flag, peace, regiment, siege, soldier, spy, vanquish, victory etc”*.

3. Din və kilsə: *“cardinal, communication, confession, chapter, church, creator, devotion, faith, image, lesson, loyalty, miracle, monastery, obsession, prayer, priest, savior, salvation, sermon, spiritual, theology etc”*.

4. Mədəniyyət və incəsənət: *“art, painting, colour, music, beauty, pearl, romance, tower, prose, mansion, melody, volume, choir, tragedy, title, preface, study, logic, grammar, gender, appetite, pen, paper, compile etc”*.

5. Əyləncələr: zövq, istirahət, dadlı, dadmaq, qovurma, ziyafət, şam yeməyi, rahatlıq və s. *“taste, pleasure, relax, delicious, roast, dinner, comfort, adventure, bucket, marriage, order, cheer, manner etc”*.

6. Qanun - *“justice, crime, attorney, complaint, criminal, jury, punishment, evidence, proof, perjury, arrest, sentence, condemn, pardon, innocent, legacy, bail, fraud, estate, property, heir, verdict, panel, petition, felon, equity, depose etc”*.

Birinci yarımqrupa aid olan sözlərin əksəriyyəti feodal quruluşunu ifadə edən və həmin dövrün zadəganlarının titul və rütbələrini bildirən sözlərdir. Bu semantik

sferaya daxil olan sözlərin sadəcə kiçik bir qismi doğma ingilis sözləri olaraq qalır. Çünki həmin dövrdə kral və kraliça kimi sözlər öz təsir qüvvəsini itirməmişdilər. Buna görə də, onlar fransız dilində olan sinonimləri ilə əvəz edilmədilər. Lakin yerdə qalan digər sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi normanların ingilislərə nisbətən daha mükəmməl inzibati sistemə və daha mürəkkəb rütbələrə sahib olması ilə müəyyən olunur.

İkinci yarımqrupa daxil olan sözlər isə həmin dövrdə hərbi məsələlər, onların təşkil edilməsi prosesi və hərbi xidmətin özü ingilislər üçün tamamilə yeni anlayış olduğuna görə ordu ilə bağlı olan sözlərin əksəriyyəti fransız dilindən keçən alınma sözlərdir.

Üçüncü yarımqrupda göstərilən sözlərdən böyük əksəriyyəti din və kilsə ilə bağlı olan sözlərdir. Kilsələrdəki bütün vacib məqamlar, vəzifələr normanlar tərəfindən tutulduğuna görə, vəzifə adları ilə yanaşı onu icra edən insanlara verilən titullar da fransız dilindən ingilis dilinə keçmişdir.

Dördüncü yarımqrupda istifadə olunan sözlərin ingilis dilinə daxil olması onunla əlaqədardır ki, normanlar özləri ilə birlikdə dilə yeniliklər də gətirmişdir və bu yeniliklər dilə öz fransız adları ilə daxil olmuşdur.

Beşinci yarımqrupda verilən sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi normanların əyləncə anlayışının ingilislərdən fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu sferanın sözlərindən bəziləri, mənə sferasını dəyişməklə, öz ingilis variantını qoruyub- saxlamağı bacarmışdır. (*chase-hunt, beef-ox, veal-cow* və s.).

Son olaraq, altıncı yarımqrupdakı qanunla bağlı olan sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi, nəzarətin normanların əlində olmasıdır və məhkəmə prosesi demək olar ki, tamamilə fransız dilində həyata keçirdi. Bu sahədə çoxlu sayda doğma ingilis sözlərinə rast gəlmək qeyri-mümkündür.

Mənim fikrimcə, bu kimi sözlərin ingilis dilinə keçməsinin başlıca səbəbi, qeyd olunan sözlərdən əksəriyyətinin həmin dövrdə ifadə ediləcək hər hansı bir anlayışının olmaması ilə əlaqədardır. Məsələn, həmin dövrdə ağıllı və cahil insanları bir-birindən

ayıran sosial təbəqə mövcud deyildi və bu təbəqəyə daxil olan sözləri – *baron, noble, governer, knight* ifadə edəcək anlayışların yaranmasını tələb edirdi.

Beləliklə, norman fəthindən sonra fransız dilindən keçən alınmalara gəldikdə isə, burda yuxarıda qeyd olunan hər iki hala rast gələ bilərik. Bir sıra hallarda köhnə ingilis dilində mövcud olan bir sözü ifadə edən hər hansı bir söz götürülürdü. Yuxarıda qeyd ediyimiz çay sözünü misal götürə bilərik. Həmin söz köhnə ingilis dilində “*ea*” sözü ilə ifadə olunurdu. Norman istilasından sonra bu söz fransızların istifadə etdiyi “*riviere*” sözü ilə əvəz olundu. Bu hal dildə heç bir yeni anlayış yaranmadan bir sözün digərini sıxışdırması halına uyğun gəlir. Digər hala misal olaraq xidmət etmək sözünü misal gətirə bilərik. Qədim ingilis dilində “*serve*” olan söz fransız dilində “*servir*” kimi ifadə olunurdusa o, öz formasını qoruyub saxlaya bilmiş və eyni formatda qalmışdır. Fransız dilindən alınan sözlər arasında eyni zamanda da bir dildə mövcud olmayan ad anlayışları da var. Bu tərz sözlər isə sırf feodal sistemə aid olan *baron, cəngavər, kəndli, düzlük, hökümranlıq* və s. sözlərdir.

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNƏ KEÇƏN ALINMA SÖZLƏRİN UNİFİKASIYASI

2.1. İngilis dilində işlədilən fransız dilindən alınma sözlərdə leksik dəyişikliklər

Alınma sözlər bildiyimiz kimi, qəbul edən dildə olduğu kimi dəyişməz formada, sabit qalması mümkün deyil. Onların dəyişməsi uzun çəkən bir proses olsa da, mütləq dəyişmə prosesi gedir. Başqa dildən gələn alınma sözlər qəbul edilən dilin qanunauyğunluqlarına uyğunlaşmağa başlayır və bununla əlaqədar olaraq alınma sözlərin unifikasiyası prosesi baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərdə baş verən unifikasiya prosesi mürəkkəb bir hadisə hesab olunur.

Alınmaların necə və nəyə əsasən müəyyənləşdirilməsi məsələsi ilə əlaqədar demək olar ki, heç bir aydın konsensus müşahidə olunmur. Məsələn, Aikhenvald və onun davamçısı Trask, alınma sözləri, dillərin bir-birinə təması nəticəsində onların hər hansı bir xüsusiyyətinin birindən digərinə ötürülməsi kimi müəyyən edirlər [25, s.125].

Buna zidd olaraq, Heine və Kuteva alınma sözləri daha dar mənada izah etməyi üstün tuturlar. Onların fikrincə, alınmalar bu və ya digər fonetik mahiyyətlə əlaqədar olan təmasla bağlı köçürmə kimi müəyyənləşdirmişdilər və onu mənaların və sintaktik əlaqələrin ötürülməsindən fərqləndirirdilər [45, s.6].

Tomason və Kaufman isə tamamilə zidd bir fikir irəli sürərək qeyd etmişdirlər ki, alınmalar zamanı sadəcə sözlərin strukturu dəyişmir. Onlar iddia edirdilər ki, alınma sözlər dildə tipoloji dəyişikliklərə də səbəb ola bilər [61, s.288].

Alimlərin fikirləri bir-biri ilə üst-üstə düşməsə də, onların hər birinin fikirlərində doğruluq payı mövcuddur. Onlardan biri məsələyə fonetik cəhətdən yanaşdığı halda, digərləri daha çox qrammatik və ya sintaktik cəhətdən yanaşmağı üstün tutmuşdurlar. Belə ki, yuxarıda qeyd olunan fikirlərə əsasən belə bir qənayyətə gəlmək olar ki, ümumiyyətlə alınmalar, danışanların köməyi ilə linqvistik materialların mənbə dildən alıca dilə ötürülməsi prosesi hesab edilir. Lakin bu ötürülmə prosesi qəbul

edilən sözlərin alıcı dilə necə mənimsənilməsindən asılı olaraq dəyişən bir proses hesab edilə bilər.

Alınma sözlərin mənimsənilməsi prosesi haqqında da müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür:

Rus dilində ingilis dilinin alınmaları haqqında tədqiqatları irəli sürən alimlərdən biri olan V.M.Aristova alınmaların assimilyasiya olunmasından söhbət açarkən alınmaların adaptasiyasının üç mərhələsini qeyd etmişdir. Onlardan birincisi “sözlərin daxil olma” mərhələsi hesab olunur. Bu zaman artıq sözlər öz doğma dilində bir sıra kiçik dəyişikliklə özünü göstərir və əsasən özünün yazılış formasını qoruyub saxlamağı bacarır. V.M.Aristova görə, əcnəbi sözün alan dilə daxil olması heç də “sözün alınması” demək deyildir [11, s.9].

Sözlərin alınmasının ikinci mərhələsi əsasən “xüsusi mərhələ” olaraq adlandırılır. Birinci mərhələdən fərqli olaraq, sözün mənbə dildəki forması dəyişdirilərək, qəbul edilən dilin leksik və qrammatik normalarına uyğunlaşır. Bu mərhələdə müxtəlif dillərdən sözləri qəbul edən dilin alınma sözlərə təsiri digər mərhələlərə nisbətən aydın şəkildə özünü göstərir. Və nəhayət üçüncü mərhələ alınma sözün daxil olduğu dildəki “köksalma” mərhələsi hesab olunur. Bu zaman alınma sözlərin tam şəkildə mənimsənilməsi prosesi müşahidə olunur.

E.Haugenin “Linqvistik alınma sözlərin təhlili” adlı əsəri indiyə kimi bu sahə üzrə yazılmış əsərlərin istinad nöqtəsi hesab olunur. O, bu əsərində özündən əvvəlki işləri ümumiləşdirmiş və daha da genişləndirmişdir. Haugendən sonra tədqiqat aparən alimlərin çoxu, bu sahədə onun işinə müraciət edirlər. Haugenin bu kitabı yazmaqda məqsədi alınma sözlərin linqvistik təhlilində istifadə olunan terminologiyayı daha dəqiq müəyyən etmək və söz alma prosesi ilə bağlı fərziyyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

Haugen alınmaların növlərini aşağıdakı kimi ehtiva edir [44, s.210]:

1. Alınma sözlər – Digər bütün terminləri özündə birləşdirən alınmalar (meeting, goverment)
2. Hibridlər – Sözün bir hissəsi alınma olsa da, digər hissəsi tərcümə olan alınmalar (television – televiziya)

3. Kalkalar (Lakunlar) – Tərcümə prosesinin bütün mərhələlərinə məruz qalmış alınmalar (surplus value – izafi dəyər)

4. Semantik alınmalar – Alıcı sözün təsiri altında mənasını dəyişən alınmalar (green – gənc, təcrübəsiz).

Bundan başqa alınma sözlərin adaptasiyasının təsnifatını verən alimlər arasında I.V.Arnoldun adını çəkmək olar. O, assimilyasiyadan danışarkən qeyd etmişdir ki, alınma sözlərin mənimsənilməsi prosesi həm səs formasında, qrafik və morfoloji strukturda, qrammatik xüsusiyyətlərdə və sözlərin istifadəsində baş verən dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə assimilyasiyanın bir neçə növü vardır [28, s.255]:

1. Tamamilə mənimsənilmiş alınmalar;
2. Qismən mənimsənilmiş alınmalar;
3. Mənimsənilməmiş alınmalar.

Tamamilə mənimsənilmiş alınma sözlər – bəzən bu sözlərə vətəndaşlıq hüququ qəbul etmiş sözlər də deyilir. Qədimdə alınan sözlərin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Latın alınmalarının birinci təbəqəsinə aid olan sözlər (*cheese, street, wall, wine*), Skandinaviya mənşəli olan bəzi sözlər (*husband, fell, gate, root* kimi isimlər, *call, die, take, want* kimi feillər, *happy, ill, low, odd, wrong* kimi sifətlər).

Bu siyahıda daha çox fransız mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Buraya gündəlik istifadə olunan sözlər (*table, chair, face, figure, matter*) daxildir. Latın dilinin yüksəlişi zamanı xeyli sayda yeni latın sözləri də ingilis dilinə daxil olmuşdur və bu sözlər ingilis dilinin doğma sözlərindən demək olar ki, fərqlənmir. Tamamilə mənimsənilmiş alınma sözlərin sayı, qismən mənimsənilmiş alınmalara nisbətən dəfələrlə çoxdur. Onlar ingilis dilinin bütün standartlarına uyğun olaraq mənimsənilmiş sözlərdir.

Sözlərlə yanaşı, bir sıra alınma şəkilçilər də ingilis dilinin strukturuna uyğunlaşaraq assimilyasiya olunmuşdur. Məsələn, “-age, -ance və -ment” şəkilçiləri fransız şəkilçisi olan “-esse, -fier” kimi şəkilçilərin modifikasiyası hesab olunur və bunlar bir sıra hibrid sözlərini – *shortage, goddess, hindrance, speechify, endearment* yaratmaq üçün istifadə olunur.

Qismən assimilyasiya olunmuş alınmaların (aliens) sadəcə bir qismi ingilis dilinin standartlarına uyğunlaşır və buna əsasən də onlar bir neçə alt qrupa bölünürlər:

1. Semantik cəhətdən mənimsənilməyən sözlər;
2. Qrammatik cəhətdən mənimsənilməyən alınmalar;
3. Fonetik cəhətdən tam mənimsənilməyən alınmalar;
4. Qrafik cəhətdən tamamilə mənimsənilməmiş alınmalar.

Yuxarıda göstərilən bölgünü təhlil etsək qeyd edə bilərik ki, semantik cəhətdən mənimsənilməyən sözlər aid olduğu ölkənin obyekt və anlayışlarını ifadə edirlər. Bunlara: a) əcnəbi paltarlar – *sari* (İndia), *mantilla* (Spain); b) əcnəbi yeməklər – *dolma* (Azerbaijan), *goulash* (Hungary); məzənnə - *manat* (Azerbaijan), *rupee* (İndia), *taka* (Bangladesh) kimi sözlər daxildir.

Daha sonra, qrammatik cəhətdən mənimsənilməyən alınma sözlərə daha çox latın və ya digər dillərdən götürülmüş, lakin cəm formasını saxlamış sözlər daxildir: *data – datum, phenomenon – phenomena, corpora – corpus, syllabus - syllabi* və s.

Fonetik cəhətdən tam mənimsənilməyən alınmalara daxil olan sözlərin əksəriyyəti 1650-ci ildə fransız dilindən keçmişdir. Bildiyimiz kimi, ingilis dilində vurğu ilk hecanın üstünə düşür, lakin bu qrupa daxil olan sözlərdə vurğu son hecada qalır: *machine, cartoon, police*. Bəziləri isə, vurğu ilə yanaşı ingilis dilində olmayan səsləri və səs birləşmələrini özündə birləşdirir: *bourgeois, mirage, leisure, pleasure, garage* və s.

Son olaraq, qrafik cəhətdən tamamilə mənimsənilməmiş alınmalara daxil olan sözlərə bir sıra fransız sözləri daxildir, hansı ki onların son samiti ümumiyyətlə tələffüz olunmur: *ballet, buffet, corps* və s. Bəzi fransız sözləri isə öz diakritik işarələrini saxla bilir: *café, cliché, fiancée* və s.

Mənimsənilməmiş alınmalar qrupuna daxil olan alınmalar bəzən barbarizmlər adlandırılır, çünki bu tərz sözlərin ingilis dilində qarşılığı mövcuddur. Lakin bəzən ünsiyyət zamanı insanlar bu qrupa daxil olan sözlərdən istifadə edirlər. Məsələn ingilis dilində sağollaşarkın istifadə edilən “*good-bye*” sözü əvəzinə ünsiyyət zamanı

“*ciao*” italyan sözü istifadə olunur. *placard – affiche, hello – salut* və s. cütlükləri də bu qrupa daxil edilir.

Başqa bir təsnifata əsasən [10, s.271; 18, s.159; 63, s.223] mənimsənilməmiş alınmalara barbarizmlərlə yanaşı ekzotizmləri də daxil edirdilər. Barbarizmlərin dil tərəfindən tam mənimsənilməmiş, yad kimi qəbul edilən sözlərdir. Bu fikrinə əsaslanaraq V.P.Sekirin qeyd edir ki, barbarizm termini başqa bir dilin nümunəsi əsasında qurulmuşdur və bu dilin normalarına zidd olaraq, nitqin saflığını pozur [21, s. 139].

Barbarizmləri digər sözlərdən fərqləndirmək üçün müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Belə ki, əsas fərq həmin dilin əlifbasında olan hərflərdən istifadə olunması fikrini Budaqov demişdir (14, s,197), lakin bu fikirlə razılaşmayan B.K.Qavrınek qeyd edir ki, rus hərfləri ilə yazılan barbar sözlərin ötürülməsi onları funksiyalarını dəyişməyəcək, bunun yerinə həmin sözləri tərcümə edərək demək daha məqsədə uyğundur [15, s.69].

Mənimsənilməmiş sözlər haqqında qeyd olunan fikirlər arasında B.K.Qavrınekin fikri bir mənəli qarşılanı bilər, çünki dilin öz sözlərini qoruyub saxlaması üçün doğma dildə olan yad sözlərin aradan çıxarılması vacib məsələdir. Dilin lüğət bazasını artırmaq üçün yeni sözlərə, anlayışlara ehtiyac duyulur, lakin həmin sözün qarşılığı dildə mövcuddursa, bu zaman doğma dildə olan versiyasının istifadəsinə üstünlük verilməsi məqsədə uyğundur.

Bundan başqa, alınmaların mahiyyəti, təsnifatı prosesi barəsində bir sıra dilçi alimlərin [13, s.96; 18, s.145-150; 23, s.151] fikirləri üst-üstə düşür və daha çox aşağıdakı şəkildə təsnif olunur:

1. Leksik assimilyasiya;
2. Fonetik assimilyasiya;
3. Qrammatik assimilyasiya.

Bu göstərilən bölgülər səs formasını, morfoloji quruluşu, qrammatik xüsusiyyətləri əhatə etdiyinə görə sovet dilçiləri tərəfindən bu şəkildə adlandırılmışdır.

1. Leksik assimilyasiya

Bildiyimiz kimi, hər hansı bir söz başqa bir dil sisteminə keçdiyi zaman onun semantik quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş verir.

Məsələn, çoxmənalı sözlər başqa dilə keçərkən onların sadəcə olaraq bir və ya iki mənası qəbul edilir. Fransız dilində bir neçə mənası olan “*timbre*” sözü ingilis dilinə daxil olarkən sadəcə musiqi termini kimi qəbul olunmuşdur. İspan dilində birdən çox mənası olan “*cargo*” və “*cask*” sözlərinin sadəcə bir mənası – “gəmidə daşınan mal” və “maye saxlamaq üçün çəllək” ingilis dilində qəbul edilmişdir [42, s.168].

Alınma sözlər bəzən leksik adaptasiyaya uğrayarkən özlərinin əvvəlki semantik strukturunda rast gəlinməyən yeni mənaları ilə ifadə olunurdu:

Bildiyimiz kimi, hər bir söz keçdiyi dilin leksik və semantik qanunlarına tabe olur və bu zaman onun mənasında müəyyən daralmalar və genişlənmələr baş verir. Bu prosesi “*average*” sözündə daha aydın müşahidə edə bilərik. Average sözünün ilkin mənası ‘gəmidə daşınılan zədələnmiş mal’ kimi anlaşılırdısa daha sonra mənası müəyyən qədər dəyişmiş ‘daşınılan mallardan tutulmuş vergi’ mənasında anlaşılmış və hal-hazırda isə ‘ortalama’ mənasını ifadə edir.

Başqa bir nümunə olaraq “*cell*” sözünü götürə bilərik. Əvvəllər “*balaca otaq*” mənasında geniş şəkildə istifadə olunan bu söz fransız dilindən ingilis dilinə keçərkən “*həbsxana*”, “*hücrə*” mənasında ifadə olunmağa başlamışdır.

Tədqiqat işimizin mövzusu ilə əlaqədar olaraq Norman istilasından ingilis dilinə keçən sözlərə müraciət etmək yerinə düşərdi. Məsələn, latın dilində lələk mənasını verən “*penna*” sözü qədim zamanlarda sənədləri, məktubları, əsərləri və s. yazmaq üçün istifadə olunurdu. Bu söz fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçərkən lələk yox *qələm* mənasında keçdi, çünki həmin dövrdə işləri yazmaq üçün lələkdən yox, məhz qələmdən istifadə olunurdu.

Bəzən sözlərin alınması zamanı məna diapazonunun müəyyən qədər dəyişməsi prosesi ilə də nəticələnmə bilər [33, s.24]. Məsələn, fransız dilindən ingilis dilinə keçən “*to arrive*” feili ilk zamanlar sadəcə “*to land*”, “*to come to shore*” mənasını verirdisə, müasir ingilis dilində həmin sözün mənası bir qədər inkişaf etmiş və nəticədə “*to come*” feili ilə sinonim ola bilər.

Bundan başqa, “*nice*” sözünü misal göstərmək olar. Bu söz latın dilində “*cahil*” mənasında istifadə olunmasına baxmayaraq, norman istilasından sonra ingilis dilinə keçərkən öz mənasını dəyişmiş “*yaxşı*” mənasında ifadə olunmağa başlamışdır. Bu mənanın yüksəldilməsi (elevation of meaning) adlandırılır.

Maraqlı tarixi araşdırması olan sözlərdən biri də “*girl*” ismi olmuşdur [64, s.168]. Belə ki, orta ingilis dövründə “*a small child of either gender*” mənasında istifadə olunan bu söz, zaman keçdikcə öz mənə çalarlarını daralmağı prosesini müşahidə edirik. Sonrakı inkişaf prosesində bu sözün mənası getdikcə öz mənə dairəsini genişləndirməyə başladı. Əvvəlcə sadəcə “*a female child*” bildirmirdi, eyni zamanda da “*unmarried young woman*” mənasında istifadə olunaraq öz mənə çalarını daha da artırmağa başladı.

Və eyni zamanda multikultural təsir də nəzərə alınmalıdır. Multikultural təsir nəticəsində bir sıra əsl ingilis sözləri leksikadan ya çıxmış, ya da mənasını dəyişmişdir. Misal olaraq: *çay*, *döyüş*, *ordu*, *astronomiya*, *riyaziyyat*, *poeziya* anlayışlarını ifadə edən bir sıra qədim ingilis sözləri əvəzinə fransız və ya fransız dili vasitəsilə keçən latın və yunan “*river (ea)*, *battle (fehtan)*, *army (here)*, *astronomy (starcraft)*, *poetry (sangcraft)*” sözləri yarandı. Skandinav əvəzlilikləri “*they, them*” qədim ingilis əvəzliliklərini (*hie, heom*) dilin leksikasından çıxarmış; skandinav mənşəli “*sky*” və “*anger*” sözlərinin təsiri altında qədim ingilis isimləri olan “*heaven*” və “*wraths*” sözlərində semantik cəhətdən mənə daralması baş vermişdir. Bunun nəticəsində:

- Bir sıra roman mənşəli müxtəlif üslublu sinonimlər meydana gəldi;
- Bir sıra etimoloji dubletlər yarandı.

Etimoloji dublet dedikdə etimoloji cəhətdən eyni əsasdan yaranan, lakin müxtəlif cür yazılıb, müxtəlif cür tələffüz edilib və müxtəlif mənalar ifadə edən sözləri nəzərdə tuturuq [12, s.30].

Misal olaraq: “*catch* və *chase*”, “*goal* və *jail*”, “*channel* və *canal*”. Bildiyimiz kimi, etimoloji dubletlərin yaranmasının əsas səbəbi isə eyni bir sözün müxtəlif zamanlarda və ya müxtəlif mənbələrdən alınması ilə bağlıdır. Məsələn, latın mənşəli *canalis* ‘*kanal*’ ingilis dilinə mərkəzi Fransa dialekti vasitəsilə *channel* formasında

keçmişdir və Şimalı Fransa dialekti vasitəsilə isə canal formasında keçmişdir. Latin mənşəli *quies, quietus* ‘sakit, səssiz, rahat’ bir başa ingilis dilinə keçmiş söz “*quiet*” formasında işlənir, fransız dilindən keçdikdə isə artıq “*quite*” formasında, ‘*tamam, olduqca, lap*’ mənasında işlədilir.

Latin mənşəli “*corpus*” isiminin fransız dili vasitəsilə müxtəlif zamanlarda ingilis dilinə keçməsi nəticəsində etimoloji dubletlər olan *corps* ‘korpor’və *corpse* ‘cəsəd, meyit, nəş’ yaranmışdır. Hal-hazırda mövcud olan etimoloji dubletlər əsasən roman mənşəlidir. Yalnız qeyd etmək lazımdır ki, anqlo-skandinav (disk və disc, shirt və skirt)və əsl ingilis mənşəli (shade və shadow, scale və shell) dubletlər də mövcuddur. Bu cür sözləri ilk baxışda müəyyən etmək olmur. Yalnız semantik təhlil zamanı multikultural əsaslı sözlərin necə, hansı formada, hansı zamanda və hansı üsullarla dilə daxil olub onu dəyişdirməsini müəyyən etmək olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda bir çox etimoloji dubletlərin oxşarlığı hiss olunmaya bilər. Zaman keçdikcə dubletlər forma və məna cəhətdən bir birlərində bu və ya digər dərəcədə fərqlənmiş və uzaqlaşmışdır, yalnız dili tarixi baxımdan tədqiq edən zaman onları müqayisə edərək ümumi cəhətlərini görmək olur.

Hal-hazırda bu cür dubletlərin istifadəsi zamanı demək olar ki, heç bir çətinlik meydana çıxmır. Bu dubletlər müasir zamanda həm semantik cəhətdən, həm də struktur cəhətdən fərqlənirlər. Misal olaraq, “*host və guest*”, “*hotel və hostel*”, “*ounce və inch*”, “*prune və plum*” sözlərini göstərmək olar. Hətta bəzi dubletlər tamamilə əks məna almışlar. Misal olaraq, *ward* ‘qəyyumluqda olan şəxs’ və *guard* ‘mühafizəçi, mühafizə edən’ sözlərini göstərmək olar [41, s.134].

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə olaraq, bəzən məna dəyişikliyi səs baxımından həmin sözlərə yaxın olan, əslində heç bir əlaqəsi olmayan sözlərlə əlaqələndirilməsi nəticəsində baş verə bilər. Bu proses “*xalq etimologiyası*” adlandırılır [42, s.169]. Məsələn, fransız sözü “*surounder*” daşımaq mənasında istifadə olunurdu. Lakin ingilis dilində “*rounder*” sözü səhvən “*round*” sözü ilə əlaqələndirilmiş, nəticə olaraq isə “əhatə etmək” mənası almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin yeni məna alması prosesi dərhal deyil, söz alınandan əlli – yüz il sonra müşahidə olunmuşdur.

Bəzən leksik adaptasiya ilə yanaşı semantik adaptasiya termininə rast gəlirik. Bu, o zaman baş verir ki, ingilis dilində olan bir söz başqa bir dilə keçir, oradan yeni mənə alaraq yenidən ingilis dilinə qayıdır. Məsələn, “*brigade*” (*briqada*) sözü fransız mənşəli bir sözdür, rus dilinə alınma söz kimi keçmişdir, bu dildən isə ingilis dilinə alınma olaraq daxil olmuşdur. Ancaq bu halda artıq fransız mənşəli kimi yox rus dilindən keçən alınma söz kimi ingilis dilinin lüğət bazasına daxil olmuşdur. Sözlərin hər hansısa bir dilə uyğunlaşması qeyri-bərabərdir və bu dilin inkişafının müəyyən tarixi hadisələrindən asılıdır. Fərqli dillərdə hər hansı bir dilin söz ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə sözün adaptasiyasının müxtəlif təsiri var [51, s.90].

2.2. İngilis dilində işlədilən fransız dilindən alınma sözlərdə fonetik və qrammatik dəyişikliklər

Əvvəlki bölmədə dediyimiz kimi dilə daxil olan alınma sözlər, dilin qaydalarına uyğunlaşaraq, assimilyasiya olurlar. İkinci fəslin birinci yarımfəslində leksik assimilyasiyadan danışdıq, bu bölmədə isə fonetik və qrammatik cəhətdən baş verən dəyişiklikdən bəhs edəcəyik.

2. Fonetik assimilyasiya

Fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərdən danışarkən alınma sözlərdən baş verən fonetik adaptasiyanı da nəzərdən keçirmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir dil başqa bir dildən söz alarkən, həmin sözün alan dildə işləmə bilməsi üçün onun alan dilin fonetik xüsusiyyətlərinə (səs forması və vurğu) uyğunlaşdırılması vacib məsələlərdən biridir. Dilə daxil olan demək olar ki, bütün sözlər fonetik dəyişikliyə məruz qalır və doğma dildəki formasını və ilkin əlamətlərini itirməli olur. Bu proses fonetik adaptasiya prosesi adlandırılır.

Səs forması və vurğu dəyişikliklərindən ibarət fonetik assimilyasiya bəlkə də ən çox diqqət çəkəndir. İngilis dilinə yad olan səslər onun səs sxeminə daxil edilmişdir.

Məsələn, fransız [e] və [ɛ] səsləri ingilis dilinə yad olduğuna görə, dil sisteminə daxil olarkən müəyyən dəyişikliyə uğramışdır ki, bu zaman onlar [ei] səsi kimi tələffüz

olunması məqsədə uyğun hesab edilmişdir. Buna misal olaraq “*communiqué*”, “*chaussée*”, və “*café*” sözlərini göstərmək olar.

İngilis və fransız dilləri qohum dillər olsalar da, onların səs sistemləri əsaslı şəkildə fərqlənir və onların səs strukturunda eyni xüsusiyyəti daşıyan sait səsləri tapmaq olduqca çətindir.

Dilin leksik tərkibində baş verən alınmaların müxtəlif cəhətlərinin təhlil edən L.P.Yefremova görə, əcnəbi dildən alınmış müxtəlif sözlərdə və onların tərkibində ortaya çıxan fonetik dəyişikliklər alınmış dil üçün olduqca tipik bir prosesdir. Və o qeyd edir ki, bu prosesi hər bir alınma söz üçün xarakterizə etmək mümkündür [17, s.24].

Yefremovun ərəb və fars dillərindən qaqaüz dilinə keçən alınmalar haqqında qeyd etdiyi fikrini daha da genişləndirərək irəli sürən V.A.Sıçeva qeyd edir ki, bu kimi hallarda bildiyimiz kimi, bir sıra mənbə dilə yad olan səslər meydana çıxır və problemin ən yaxşı həlli isə alan dil üçün xarakterik olmayan həmin səsləri alan dildə həmin səsə yaxın hər hansı bir səsə əvəz olunmasıdır. Bu zaman alınma sözün məruz qaldığı bir sıra dəyişikliklər vardır ki, bunlar da vəziyyətə uyğun olaraq metateza, epenteza, sinkopa, apokopa və s. adlanır [24, s.19].

V.Sıçevanın qeyd etdiyi dəyişikliklərdən söhbət açan E.D.Polivanov bu dəyişikliyi kombinator dəyişmə adlandırmışdır. Onların fikrincə, dilə yad səs daxil olduğu zaman onun “yad” olaraq qəbul edilməsi tamamilə təbii hal olaraq qəbul edilir, çünki həmin yad səsə tamamilə oxşar səsin alan dildə olması qeyri-mümkün bir haldır. E.D.Polivanov Sıçevanın fikrini dəstəkləyərək deyirlər ki, alınan söz alan dildəki insanlar tərəfindən düzgün şəkildə tələffüz edilə bilməsi üçün onların öz dilinə uyğunlaşması və ya ona oxşar bir səsə əvəz edilməsi vacib məsələdir [20, s.81].

Tədqiqat işinə daxil olan fransız dilindən ingilis dilinə daxil olan alınma sözlərə və yuxarıda qeyd olunan fikirlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, fransız mənşəli sözlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti, ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olduqları zaman, doğma dilə məxsus xarakterik xüsusiyyətlərindən imtina edib, fransız dilinin fonetik qaydalarına uyğunlaşmağa çalışırlar və xüsusi ilə vurğulamaq

lazımdır ki, fonetik dəyişikliyə məruz qalan hər bir fransız sözü fərqli formada analiz olunaraq dilə daxil olur.

Və qeyd etmək yerinə düşərdi ki, fonetik adaptasiyanın dərəcəsi əsasən alınmaların dilə daxil olduqları period ilə sıx əlaqədardır. Dövr nə qədər erkəndirsə, alınmaların adaptasiya olunması prosesi də bir o qədər tamamlanmış olur (51, s.95):

Məsələn, səkkiz – on birinci əsrlərdə fransız dilindən alınan bir sıra sözlər (*table, plate*) tam şəkildə mənımlənılrkən, on beşinci əsrdə fransız dili vasitəsilə dilə daxil olan “*regime*”, “*cafe*”, “*valise*” kimi sözlər isə fransız tələffüzünə uyğun şəkildə dildə mənımsənılmışdır.

L.Biderman və C.Humbleyin alınmalarla bağlı söylədiyi fikirlərə əsasən alınma sözlərin iki cəhətdən təhlil etmək olar [66, s.57-65]:

1. idxal yolu ilə (mənbə dilin elementlərini gətirməklə);
2. substitusiya yolu ilə (alan dilin elementlərinin köməyi ilə).

Idxal prosesi zamanı fransız dilində olan formaların qorunub saxlanması nəzərdə tutulduğu halda, substitusiya zamanı isə ingilis forması bir növ, fransız forması ilə əvəz olunur.

Ümumiyyətlə, fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin fonetik dəyişikliyi dedikdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, səslərin daha asan tələffüz olunması üçün onlara keyfiyyət baxımından daha yaxın olan ingilis səsləri ilə əvəz olunmasından danışmaq lazımdır. İngilis və fransız dilləri qohum dillər olduğundan, hər iki dildə az da olsa, ortaq səslərə rast gəlmək mümkündür. Lakin həmin səslərin artikulyasiya sistemi hər iki dildə fərqli olduğu üçün bir sıra çətinliklər meydana çıxır və həmin səslər ingilis dilində təkrarlana bilmir və bunun nəticəsi olaraq, ingilis dilində həmin fransız dilində olan səsə uyğun substrat tapılır:

Cədvəl 2.2.1

Qədim ingilis səsi	Əvəzedici səs	Sözün yazılışı	Sözlərin tələffüzü	
			Qədim İngilis	Orta İngilis
a:	o:	stan(e)	[sta:n]	[sto:nə]
æ	A	Earm	[ærm]	[arm]

y	U	Vertu	[ver' ty:]	[ver'tju:]
y:	u:	Nature	[na'ty:r]	[na'tju:r]

Həmin dövrdə baş vermiş ən vacib dəyişikliklərdən biri də qədim ingilis dilində mövcud olan diftonqların aradan çıxması idi:

Cədvəl 2.2.2

Qədim ingilis səsi	Əvəzedici səs	Sözün yazılışı	Sözlərin tələffüzü
			Orta İngilis
ea:	ö:	Read	[rö:d]
eo:	e:	Deop	[de:p]
ie:	i:	liehtan	[li:x'tən]
Eo	E	Heorte	[‘hertə]

Bundan başqa, digər baş verən ən böyük dəyişiklik yeni diftonqların əlavə olunması prosesi hesab olunur:

Cədvəl 2.2.3

Qədim ingilis səsi	Əvəzedici səs	Qədim ingilis dilində sözün yazılışı	Sözün yazılışı	Sözün tələffüsü
			Orta İngilis	Orta İngilis
e+j	Ei	Wez	wey	[wei]
a+y	Au	Lazu	lawe	[lauə]
a:+w	Ou	Cnawan	knowen	[‘knouən]
a:+x	au+x	Brathe	braughte	[brauxtə]

Samitlərə gəldikdə isə onlar, saitlərə nisbətən daha sabit vəziyyətdə qalmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, samitlər dəyişikliyə uğramamışdır. Samitlərdə baş verən ən böyük dəyişiklik isə İylişin qeyd etdiyi affrikatların və fişiltılı səslərin dilə daxil olması məsələsidir. [tj] və [dz] kimi affrikatların ingilis dilinə daxil olması

əsasən normanların istilasından sonra başlamışdır. Məsələn, *charme* və *gentil* kimi sözlərdəki affrikat səslər məhz fransız sözü olan *charme* və *gentil* sözünün köməyi ilə dilə daxil olmuşdur.

3. Qrammatik assimilyasiya

Leksik və fonetik adaptasiya ilə yanaşı, qrammatik adaptasiya da mövcuddur. Adətən başqa dilə məxsus olan sözlər hər hansı bir dilə daxil olarkən onlar öz əvvəlki qrammatik formalarını saxlaya bilmirlər. Başqa sözlə, öz qrammatik kateqoriyalarını və paradıqmalarını itirməli olurlar. Onlar dilə uyğunlaşarkən digər ingilis dilli sözlərinə uyğun qrammatik kateqoriyalar və ya paradıqmalar əldə edirlər. Bu proses daha çox şəkilçilərin köməyi ilə baş tutur. Və bu proses qrammatik adaptasiya hesab olunur.

Bu dövrün dəyişiklikləri ingilis dilinin qrammatikasına ciddi təsir etdi. Qrammatikada baş verən dəyişiklik ingilis dilinin yüksək fleksiyaonlu dildən son dərəcə analitik dilə çevrilməsinə səbəb oldu. Lüğətdə olanlar köhnə ingilis söz ehtiyatının böyük bir hissəsinin itirilməsinə səbəb oldu, fransız və latın dilindən minlərlə sözün əlavə edilməsinə əhatə edirdi. Dövrün əvvəlində ingilis dili xarici dil kimi öyrənilməli olan bir dildir; sonda müasir ingilis dilidir. İngilis qrammatikasındakı dəyişikliklər fleksiyaların ümumi azalması kimi təsvir edilə bilər. İsim və sifətin sonluqları, say, hal və çox vaxt cinsi fərqlər, tələffüzdə o qədər dəyişdirilmişdir ki, fərqli formasını və buna görə də faydalılığını itirirdi. Eyni şey müəyyən dərəcədə feilə də aiddir. Təsir sonlarının bu səviyyədə düzülməsi qismən sadə, lakin geniş əhatəli olan fonetik dəyişikliklərlə əlaqədar idi.

İngilis dilinin qrammatikasının sadələşdirilməsi yalnız dolaylı yolla İngiltərədə fransız dilinin istifadəsi ilə bağlı olsa da, fransız dilinin lüğətə birbaşa təsiri müşahidə olunur. Bir çox ingilis sözləri İngiltərədə danışılan fransız dilinə daxil oldu, lakin onların sayı ingilis dilinə daxil edilən fransız sözlərinki qədər böyük deyildi. Aşağı hesab edilən bir mədəniyyəti təmsil edən ingilis dilinin fransız dilindən daha çox qazanacağı var idi. İngilis dilinə keçən fransız sözlərin sayı inanılmaz dərəcədə çox idi. Dilin əvvəlki və ya sonrakı tarixində onunla müqayisə oluna bilən heç nə yoxdur.

Fransız sözlərinin bu axını Fatehin qələbəsi və bu qələbənin siyasi və sosial nəticələri ilə meydana çıxsada, bu, nə qəfil, nə də dərhal gözə çarpırdı [9, s.99].

Başqa sözlə desək, əgər dilə daxil olan hər hansı bir söz isim kateqoriyasına məxsusdursa, zamanla onlar ismin hallanma kateqoriyasına, cəmlənməsinə uyğunlaşacaqlar; əgər feildirsə, bu zaman onlarda digər feillər kimi təsriflənəcəklər [12, s.26].

Məsələn, Norman istilasından zamanı ingilis dilinə keçən isimlərə və feillərə aşağıdakılarını misal gətirə bilərik:

Məsələn: “*Government*” - *For governments to use counterfeiting to add to its revenue, many lengthy steps must be travelled down the road away from the free market*– “*Hökumətlərin öz gəlirlərini artırmaq məqsədilə fırıldaqçılıqdan istifadə etməsi üçün açıq bazardan uzaqlaşmaq yolunda çoxlu uzun mərhələlər keçməsi lazımdır*” [98, s.56].

“*Mention*” – *She desperately awaits his calls, but she never mentions them to the rest of us. Until right now, she swallows and glances back at the house before she talks again, fearful that Dad might hear her – O, çarəsizliklə onun zənglərini gözləyirç lakin onları heç vaxt bizim yanımızda adını belə çəkmir. Bu vaxta kimi, atasının onu eşidə biləcəyindən qorxaraq, təkrar danışmazdan əvvəl udqunaraq bir də evi gözdən keçirir* [92, s.78].

Yuxarıda göstərilən hər iki cümləyə əsasən deyə bilərik ki, “*government*” ismi və “*mention*” feili fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlər olmasına baxmayaraq, ingilis dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq cəmlənərkən və üçüncü şəxsin təkində istifadə olunarkən “s” şəkilçisi qəbul etmişdir.

Qrammatik adaptasiya bəzən morfoloji assimilyasiya kimi də adlandırılır, çünki morfoloji cəhətdən mürəkkəb olan alınma söz yeni dilə daxil olarkən sadələşməyə məruz qalır və dildə sadə və törəməsi olmayan söz kimi qəbul edilir:

Misal olaraq isə “*formula*” sözünü göstərmək olar. O qeyd edir ki, latın sözü olan “*formula*” üç hissədən ibarətdir: kök – *form*, azaltma şəkilçisi –*ul* və şəkilçi. Bu söz ingilis dilinə qəbul olarkən isə sadə söz kimi (*formula*) daxil olmuşdur. Beləliklə latın dilində bu söz cins və müxtəlif hallarda istifadə olunurdusa, ingilis dilinə daxil

olarkən sadəcə özündə cəm (*formulas*) və hal (*formula's formulas*) formalarını saxlayır.

Qrammatik mənimsənilmə ilə bağlı maraqlı fikir irəli sürən dilçilərdən biri də R.S.Ginzburq olmuşdur. O qeyd etmişdir ki, öz doğma dilində mürəkkəb quruluşa malik olan bir sıra alınma sözlər ingilis dilinə daxil olarkən sadə, bölünməz sözlər kimi daxil olurlar. Buna misal olaraq isə, “*saunter*” sözünü gətirmişdir. Belə ki, fransız dilində “*s'aunter*” formasında olan bu söz feilin qayıdış növündə olmasına və -er məsdər şəkilçisi ilə ifadə olunması baxmayaraq, ingilis dilinə daxil olarkən həmin *s* və -er məsdər hissəciyini saxlanmışdır. Və təsriflənmə zamanı da onlar bu prosesdə iştirak edirlər (*saunters, sauntered, sauntering*). Bu o mənaya gəlir ki, bu tip sözlər ingilis dilinə daxil olarkən kökün bir hissəsinə çevrilmiş olurlar [42, s.168].

Sözlərin kökün bir hissəsinə çevrilməsi fikrinə əlavə olaraq, Ginzburq fərqli fikir irəli sürmüşdür. Belə ki, o rus alınmalarından olan sözlərə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, alınma sözlər ilk başda dilə daxil olarkən bölünməz olsalar da, zamanla onların bölünməsi hadisəsinə də rast gəlmək olar. Məsələn, bolshevik sözü ingilis dilinə ilk daxil olduğu zaman sadə söz idi. Daha sonra həmin söz bolshev-ik hissələrinə ayrılaraq yeni söz yaratmaq funksiyası işə salındı. Və bu morfoloji bölgünün köməyi ilə ingilis dilində yeni sözlər (*bolshevism, bolshevist, sputnik, udarnik*) yaranmağa başladı [42, s.168].

Bəzən sadəcə sözlər deyil, şəkilçilərin də ingilis dilindəki şəkilçilərlə əvəz edilməsi prosesinə rast gələ bilərik. Məsələn, latın dilində sifətlərə qoşulan -*us* şəkilçisi ingilis dilində mövcud olan -*ous* və ya -*al* şəkilçiləri ilə əvəz edildi [22, s.31]: *barbarus – barbarous, botanicus – botanical*.

Yuxarıdakı fikirlərə əsasən deyə bilərik ki, qrammatik adaptasiya məsələsi ilə bağlı demək olar ki, çox dilçinin fikirləri üst-üstə düşür və onlar bir fikirlə də razılaşırlar ki, qrammatik adaptasiya az davam edən bir proses hesab olunur, çünki qəbul edilən dildə adekvat fəaliyyət göstərmək üçün alınmış sözlər öz paradigmalarını və ya kateqoriyalarını tamamilə dəyişməlidirlər.

Bundan başqa, müasir ingilis dilində bir sıra sözlər də vardır ki, onlar qrammatik assimilyasiyaya uğrasalar da, öz quruluşunu qoruyub saxlamağı bacarmışdırlar. Bu

qrupa daxil olan sözlərin əsasını isimlər, terminlər və qismən də olsa ədəbi sözlər təşkil edir: *phenomenon* – *phenomena*; *addendum* – *addenda*; *parenthesis* – *parentheses*. Bəzi sözlər də vardır ki, onların iki cür cəmlənmə formaları vardır: *vacuum* – *vacua*, *vacuums*, *virtuoso* – *virtuosi*, *virtuosos*, *syllabus* – *syllabi*, *syllabuses* və s. [42, s.168].

Və qeyd edək ki, bu kimi sözlərin hallanma prosesi daha çox “*of*” sözönüsü vasitəsilə həyata keçir, lakin ‘s vasitəsilə hallanan sözlərə də rast gəlmək olar (*formulas*):

The truth is there never have been any dominant organisms other than bacteria and that this planet has been in the “Age of Bacteria” almost from the very beginning when the life emerged - Məsələ burasındadır ki, indiyə kimi bakteriyalardan başqa, dominant bir organizm olmamışdır və bu planet, demək olar ki, dünyaya yarandığı ilk gündən bəri “Bakteriyalar Çağındadır” [100, s.12].

Alınma sözlər nəticəsində ingilis leksikası beynəlmiləl sözlərlə zənginləşdi. Beynəlmiləl söz dedikdə bir neçə dildə mövcud olan lakin hər dilin fonetik qayda qanunlarına uyğun olaraq müxtəlif cür tələffüz olunan, semantik cəhətdən eyni olan sözlər nəzərdə tutulur. Beynəlmiləl sözlər bir çox hallarda yunan və latın mənşəli sözlərdən yaranan etimoloji dubletlərdi. İngilis leksikasında ingilis dilinin orfoqrafik və orfoepik qaydalarına uymayan bir sıra sözlər meydana gəldi. Bu cür sözlərin onlara xas qrammatik xüsusiyyətləri yaranır.

Apardığımız təhlil zamanı aşağıdakı hallarla rastlaşdıq [30, s.90].

- a. Orta əsrlərdə fransız dilindən alınan sözlərdə g hərfi daha sonralar /j/ kimi oxunur;
- b. ch hərflər birləşməsi /ş/ kimi oxunur;
- c. bəzi sözlərin sonunda samit hərflər oxunmur.
- d. Yunan dilində keçən sözlərdə /k/ səsi yazıda ch hərflər birləşməsi şəklində yazılır: Christ, character;
- e. p hərfi s hərfindən əvvəl gəldikdə oxunmur: psychology;
- f. /f/ səsi ph hərflər birləşməsi şəklində yazılır: alphabet, emphasis;
- g. sözlərin ortasında i hərfi əvəzinə y hərfi yazılır: sympathy, physics.

İngilis dilində söz yaradıcılığında dildaxili və dilxarici amillərin rolu mühümdür. Dilxarici amillər dedikdə aydın məsələdir ki, alınma sözlər nəzərdə tutulur. Müəyyən coğrafi məkan, tarixi proses daim dövlətlərin və dillərin bir-birinə yaxınlaşmasını zəruri etmişdir. İngilis dilinin müəyyən tarixi zaman kəsiyində fransız dilindən alınma sözlər hesabına zənginləşməsi, dil imkanlarının çoxalması məsələlərinə nəzər yetirilmişdir. Buna misal olaraq “*to acquit, to accuse, to advocate, to condemn, judge, justice, jury, verdict*” və s. kimi sözləri göstərmək olar.

Etimoloji nöqteyi-nəzərdən, leksikanın alınması xalqların iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələr zəminində yaxınlaşmasının nəticəsidir. Fransız dilindən alınma sözlər ingilis dilinə yeni anlayışların adlandırılması (*sermon, virtue, saint*) və əvvəllər məlum olmayan məfhumların (*battalion, cavalry, infantry*) ifadə edilməsi vasitəsi kimi daxil olmuşdur. Bəzi fransız mənşəli sözlər isə artıq məlum olan əşya və hadisələrin ikinci dəfə adlandırmaq üçün də istifadə olunmuşdur. Bu, alınma söz predmentin hər hansı başqa xüsusiyyətini bildirmək üçün istifadə olunarkən, ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq termindir və ya (hərbi işğal zamanı) xarici sözlər dilə məcburi şəkildə tətbiq olunarkən baş vermişdir.

III FƏSİL

NORMAN İSTİLASINDAN SONRA İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNƏ KEÇƏN ALINMA SÖZLƏR

3.1. Norman istilasından sonra ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilindən keçən sözlərin rolu

Sözlərin alınması prosesi iki dil qrupu arasındakı mədəni ünsiyyət zamanı hər iki dilin bir-birinə təsirsiz ötürmədiyi təbii bir prosesdir. Dillərin əhatə dairəsindən, istifadəsinin üstünlüyündən və lüğət tərkibinin zənginliyindən asılı olaraq tərəflərdən biri digərindən daha çox assimilyasiyaya məruz qalır. Təbii ki, bu təsirin əsas səbəblərindən biri də üstünlük təşkil edən dilin prestiji və yaşama xüsusiyyətidir. Məsələn: əsrlər öncə romalılar və alman xalqı arasında mövcud olan geniş ticarət əlaqələrinin nəticəsində alman dilinə çoxlu sayda latın sözləri daxil olsada, alman sözlərinin latın dilinə təsiri çox az hiss olumuşdur. Sözlərin alınması mürəkkəb prosesdir və bir çox istifadə formalarını ifadə edir.

Xarici amillər dilə aramsız olaraq təsir edir və müxtəlif izlər buraxır. Buna görə, ingilis dilinin tarixində xarici təsirlər məsələsi həmişə çox vacib olmuşdur. İngilis dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən orada əllidən artıq dildən alınmış sözlərlə qarşılaşmaq olur.

Bu alınmalar içərisində fransız sözlərin çoxluq təşkil etdiyini müəyyənləşdirilir. İngilis dili öz inkişafı boyunca müxtəlif dillərdən yeni sözlər almış və dilin lüğət tərkibi bu alınmalar sayəsində zənginləşmişdir [8, s.117].

XI əsrdə Britaniya normanların hücumuna məruz qaldı. Normanların ölkəni işğal etməsi bu dilin də ölkədə danışılan qarışıq german dilinə təsiri ilə nəticələndi. Fransız dilinin qədim forması olan bu dil yerli tayfaların dilləri ilə qarışıb anqlo-norman dilini təşkil etdi və tədricən ölkənin yuxarı təbəqələrinin əsas danışığı dilinə çevrildi. Fransa ilə sıx əlaqələr getdikcə dili əsaslı şəkildə dəyişməyə başlamışdı. Və artıq nəinki yuxarı təbəqələr, hətta cəmiyyətin orta təbəqəsi də bu dildə danışdı.

İki dil arasında mübarizə dörd əsr davam etdi. Bu ingilis dilinin qələbəsi ilə başa çatdı. Xeyli fransız sözü ingilis dilinin lüğət tərkibinə məhz bu ərəfədə daxil oldu.

Fransız dili Norman aristokratiyasından ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil oldu. Norman işğalları zamanı çoxlu sayda söz ingilis dilinə fransız dilli sözlərin axını başlamış və sonralar da bu təsir davam etmişdir. Tarixdə alınma sözlərinin təsirinin hiss edilmədiyi çox az dövr mövcuddur. Hansı xalqın mədəniyyətilə qarşılaşmasından asılı olmayaraq ingilis dili öz lüğət bazasını daima yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir.

Skandinaviyalıların və fransızların təsiri ilə nitq hissələrinin hallanması zəifləmişdi. Kök sözlər işlədilir, dil getdikcə analitik dil olma istiqamətində inkişaf edirdi. Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi XI əsrdən etibarən norman dili və XIII əsrdən başlayaraq fransız dilinin Paris dialekti İngiltərədə əsasən yuxarı təbəqələrdə istifadə edilirdi. Ona görə də bu dövrdə alınma sözlər də əvvəlki illərdəkindən fərqlənirdi [3, s.68].

Buna misal olaraq qeyd edə bilərik ki, eyni və oxşar mənaları olan “*warden*” və “*guardian*” sözləri müxtəlif vaxtlarda uyğun olaraq Normanlardan və Paris dialektindən götürülmüşdür. Hal-hazırda ifadə etdiyi mənalara görə də bir-birindən müəyyən qədər fərqlənirlər:

“*He certainly couldn't hire a page boy to do it for him, said the warden, holding a little laugh*” – “*Şübhəsiz ki, o, bunu etmək üçün nökar tuta bilməzdi, - dedi nəzarətçi, istehzalı bir gülüşlə...*” [92, s.36].

“*We are not your guardian angels, we're not obliged to chase after you wherever you go*” – “*Biz sizin qoruyucu mələyiniz deyilik, getdiyiniz yerdə sizi təqib etmək məcburiyyətində də deyilik*” [93, s.82].

Göstərilən nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, “*warden*” sözü daha çox insanları qaydalara uymağa məcbur edən şəxs kimi başa düşüldüyü halda, “*guardian*” sözü isə insanlara nəzarət edən, onları qoruyan mənasında istifadə olunur.

Əgər Latın və Skandinaviya dillərindən əsasən ümumişlək sözlər götürülmüşdüsə, fransız dilindən bu tip sözlərlə yanaşı alınan sözlərin böyük faizini mədəniyyət, din, qanunvericilik, dövlət idarəçiliyi, feodal titulları, hərbi terminlər,

aşbazlıq və s. sahələrlə bağlı normanların gətirdiyi və ingilislərə məlum olmayan yeni anlayışları ifadə edən sözlər təşkil edirdi.

Zamanla alınma sözlərin istifadəsi o qədər genişlənir və yayılır ki, hətta bu sözlərin hansı dilə mənsub olduğu haqqında heç bir məlumatı olmayan və həmin dildə danışa bilməyən insanlar da sözləri çox tez mənimsəyə bilir. Mədəniyyətlərarası əlaqə və ünsiyyətin ən gözəçarpan nəticəsi hər dilin lüğətinə daxil olan alınma sözlərin sırasında özünü göstərir. Təbii ki, hər iki əlaqə forması son əlli ildə daha geniş yayılmışdır.

Buna əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bəzi alınma söz istifadəçiləri ya sözün aid olduğu əsas dildə danışa bilirlər ya da bu sözlərin başqa dilə necə uyğunlaşdırılmalı olduqlarını bilirlər. Alınma sözlərə əsasən ikinci dili danışarkən, fikri daha aydın ifadə etmək məqsədilə lazımi sözü işlətməyə gərək olduqda daha çox müraciət olunur.

Bir çox hallarda istifadəçilər iki dil istifadəçisi olur və bu zaman natiqlər sözün ana dildə olduğu kimi və ya ona oxşar şəkildə tələffüz edə bilirlər. Məsələn, “*garage*” [ˈgæraːʒ] sözü fransız dilindən alınma söz olduğu üçün istifadəçilər onu fransız dilinə yaxın formada tələffüz edirlər. Ehtimal olunur ki, sözün ilk istifadəçiləri ya fransız dilini bilirdilər və ya fransız dilli insanların “*garage*” sözünün kontekst daxilində necə tələffüz edildiyini eşitmişdilər.

Ehtiyatların və vərdişlərin yayılması etnologislər tərəfindən araşdırılır və onu mədəni yayılma adlandırırlar. Məsələn: ingilis dilində və ya fransız dilində danışan bir insan hər iki dili bilib bilməməsindən asılı olmayaraq qeyri-ixtiyari şəkildə fransız dilindən keçən *rouge* [ruː ʒ], *mirage* [mɪraː ʒ] və s. sözləri fransız dilinə məxsus tələffüzlə öz soydaşlarına təqdim edəcək. Bu halda o sözü təqdim edən insan özü də bu sözlərin xarici formasını əvvəllər də öz ana dilində eşidib-eşitmədiyinə əmin ola bilməyə bilər.

Ümumiyyətlə, əksər hallarda əcnəbi sözlərin ilk istifadəçiləri bu sözləri məhz bu dilin daşıyıcıları və bu sözün mənasını bilən insanlarla ünsiyyət zamanı istifadə edirlər və bu zaman da istifadəsi genişlənən sözlər alınma sözlər yaranır. İngilis dilində bir çox geniş yayılmış alınma söz və ifadələr mövcuddur:

- *Bon vivant* (fransız dili) - yaxşı həyat;
- *Bon appetit* (fransız dili) – nuş olsun;
- *Mutatis mutandis* (latın) - əlavə və dəyişikliklər.

Hər hansı bir ölkənin xüsusiyyətləri ilə bağlı olan alınmalar həmin ölkənin mədəniyyəti ilə bağlı yeniliklər haqqında bizi məlumatlandırır. Əgər biz ingilis dilində olan bütün alınmaların siyahısını nəzərdən keçirmiş olsaq və onları mənasına görə qruplara ayırmış olsaq İngiltərənin bir çox millətlərlə olan münasibətləri haqqında dəyərli məlumat əldə etmiş olarıq. Məsələn, İtalyan dilindən keçən “*spagetti*” sözü həmin dilin mədəniyyətinin göstəricisidir. Mədəniyyətlə əlaqəli alınma sözlər bizə bir millətin digərinə nə öyrətdiyini göstərir. Məsələn, son dövrlərdə fransız dilindən ingilis dilinə keçən alınma sözlər əsasən qadın paltarlarını, kosmetikanı və təmtəraqlı həyatı əks etdirir.

Fransız mənşəli sözlərin təsiri altında bir çox ingilis sözləri sıxışdırıldı və arxaik oldu. Məsələn, Misal üçün fransız mənşəli “*army*” (ordu) anglo-sakson dilində işlənmiş üç doğma sözü dildən çıxarmışdır: “*here*” (the warrying body), “*field*” (the travelling body) və neytral semantikalı “*werod*”, “*fri*”, “*wig*”, “*sige*” sözləri əvəzinə ingilis “*peace*”, “*war*”, “*vistory*” sözləri işlənməyə başlanmışdır.

“*The army and a host of other volunteers were still hacking at the steel body of the taxi to free him from the debris in which he was trapped when the news was brought to Akua’s house – “Hərbiçilər və bir qrup könüllülərdən ibarət dəstə, xəbər Akaunun evinə çatandan bəri, onu içində olduğu dağıntılardan xilas etmək üçün hələ də taksinin polad gövdəsini yarmağa çalışırdılar”* [87, s.121].

“*Warror*” sözü isə anglo-sakson mənşəli “*cempe*” sözünü sıxışdırıb çıxarmışdır. Qədim ingilis dilindəki “*vitenagemot*” sözü fransız mənşəli “*parliament*” sözü ilə əvəz olunmuşdur. İngilis mənşəli “*cynelic*”, “*cyne*”, “*cyne-helm*”, “*cyne-gierd*” aşağıdakı fransız sözləri ilə əvəzlənmişdir: “*royal*”, “*throne*”, “*diadem*”, “*spectre*” [47, s.154].

“*Dryhten*” və “*frea*” eyni mənalı “*prince*” fransız sözü ilə əvəz olunsada ingilis mənşəli “*lord*” qorunub saxlanılmışdır. Fransız mənşəli “*people*” və “*nation*”

qədim ingilis dilindəki “*theod*” sözünü əvəz etmişdir. Qədim ingilis mənşəli “*sacn*” fransız mənşəli “*case*” və “*suit*” ilə əvəzlənmişdir.

“...*they also come to Him with questions, Peter’s for example: Lord, how often shall my brother sin against me, and I forgive him? Up to seven times?*” – “*Onlar da Ona suallarla gəlirlər, məsələn, Peter: Ya Rəbb, qardaşım mənə qarşı nə qədər günah işləyəcək? Və mən onu bağışlayacam? Neçə dəfə? Yeddi?*” [82, s.342].

Bu nümunədə göründüyü kimi, bədii ədəbiyyatda qədim ingilis dili sözü olan “*Lord*” sözünə rast gəlmək mümkündür. Bu o deməkdir ki, Norman istilasından sonra dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən sözlər sadəcə fransız sözləri deyildir, onlar arasında qədim ingilis sözləri də mövcuddur.

Norman işğalından sonra bəzən fransız sözü dildən çıxmış, lakin bununla yanaşı onun təsiri altında arxaikləşmiş doğma söz də istifadədən çıxmışdır. Bəzən ədəbi dildən çıxmış ingilis sözü dialektlərdə mühafizə olunmuşdur. Məsələn, qədim ingilis dilindəki “*eam*” fransız mənşəli “*uncle*” ilə əvəzlənmişdir, lakin “*eam*” şotland dialektində hələdə işlənməkdədir.

“*It has been aruged that without blackface minstrelsy, the phenomenon of Uncle Tom’s Cabin would not have existed, and without Uncle Tom’s Cabin minstrelsy would not have continued to flourish – “İddia olunurdu ki, qara üzülü aşiq sənətkarlığı olmasaydı, Tom dayının kulturası mövcud olmazdı və Tom dayının kulturası olmasaydı, ozanlıq çiçəklənməyə davam edə bilməzdi”* [103, s.77].

Qədim ingilis dilindəki “*ander*” fransız dilinə məxsus “*envy*”- *həsəd aparmaq, qısqanmaq* ilə əvəzlənmiş və hətta eyni kökdən olan “*anaig*”- *sifət* və “*andian*” feil sözləri də istifadədən çıxmışdır. Qədim ingilis dilindəki “*blead*” fransız dilindən alınma “*flower*” ilə yanaşı işlənmiş və bu paralellik XIII əsrədək davam etmişdir. XIII əsrdən sonra “*bleo*”- *gül* sözü yalnız dialektlərdə “*blee*” şəklində işlənməkdə davam etmişdir. Aşağıdakı qədim ingilis sözləri də fransız alınmaları ilə əvəz olunmuşdur:

eldu-age;

adl-disease;

lof-praise;

lyft-air;
wuldor-glory;
earm-poor;
slithe-cruel;
gecynde-natural;
wlitig-beautiful.

Gördüyümüz kimi, doğma sözlərin arxaikləşməsi onun törəmələrinin də istifadədən çıxmasına yol açmışdır. Bir çox doğma ingilis feilləri də fransız alınmaları ilə əvəz olunmuşdur: *andettan, confess- boynuna almaq, etiraf etmək; beorgan, preserve-qorumaq; buldan, defend-müdafiə etmək; belifan, remain-qalmaq*. Fransız dilindən alınma sözlərin bir çoxu ingilis sözləri ilə sinonimlik cərgəsi təşkil etmiş və onlar arasında üslubi çalarlıq fərqi ortaya çıxmışdır [30, s.67]:

town-city;
work-labour;
body-corps;
ghost-spirit;
room- chamber;
begin-commence;
end-finish.

İsim və sifətlər arasında belə sinonimlik sıralar müşahidə edilir:

foe-enemy (düşmən);
home-domicile (ev), homely-domestic;
unlikely-improbable;
bold-courageous.

Yuxarıda qeyd olunan fikrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bəzən ingilis dilinə daxil olan fransız sözləri öz hökümranlıqlarını qoruyub saxlaya bilir və nəticədə hər iki dildən olan sözlər sinonimlər kimi özünü göstərir. Sinonimik tərkibinin ingilis mənşəli üzvləri çox zaman konkretidir. Onların sinonimik fransız cütləri isə nisbətən mücərrəd xarakter daşıyır: *work-labor, happiness-felicity, friendship-amity, depth-profundity, love-charity*. Bir çox hallarda alınma fransız sözü doğma sözü az işlək

sinonimə çevirmişdir: *beautiful-fair; valley-dale; divide-cleave; tremble-quake; joyous-bliethe; forestry-voordcraft; mirrow-looking-glass.*

“*I knew, also, that he had come to England and had a presentiment that sooner or later he would find me some work to do*” – “Onun İngiltərəyə gəlib və gec-tez mənə iş tapacağına dair təxminləri olduğunu mən də bilirdim” [76, s.108].

“*It would be better to call him a radical Protestant whose mind is in love with works...yet cannot subdue or bind itself to natural objects*” – “Ona, ağılı əsərlərlə eşqdə olan, amma təbii etirazlara boyun əyməyən radikal bir protestant adlandırmaq daha yaxşı olardı” [80, s.27].

“*It is difficult terrain. The demands of labor introduce a more complex world than either Europe or Africa could have bargained for*” – “Çətin bir relyefdir. Əməyin tələbləri Avropanın və Afrikanın razılaşa biləcəyindən daha mürəkkəb bir dünya təqdim edir” [89, s.24].

Göstərilən nümunələrdən görüldüyü kimi, birinci cümlədə istifadə olunan “*work*” sözü konkret anlayışı ifadə edir və iş bəzən də kontekstdən asılı olaraq əsər mənasında tərcümə olunur, lakin ikinci cümlədə verilən “*labor*” sözü daha çox mücərrədlik bildirərək əmək, zəhmət mənasında tərcümə olunur.

Bəzən isə bir söz (sözlər), o sözün alınmasına heç bir ehtiyac duyulmadan sadəcə xüsusi bir fikri bildirmək üçün, dildə var olan sözə yeni məna çaları qazandırmaq məqsədi ilə alınır. Bu növ alınmalar dildə sözün ifadəliliyini, sinonimlər qrupunu genişləndirir. Məsələn, ingilis dilində “*arzu*” (*wish*) sözü mövcud olsa da fransız dilindən “*arzu*” (*desire*) sözü də alınmışdır. Tarixi şərait də bir sözün alınmasına təsir edən qüvvədir. Müharibə, işğal, fəth edilmə və ya sülh şəraitində ticarət, beynəlxalq mədəni əlaqələri alınma prosesinin əsas səbəbləri kimi göstərmək olar.

Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, fransız alınmaları çox zaman incə üslubi çalarlıqlar ifadə edir: *wish-desire, luck-fortune, bloom-flower, bough-branch, folk-people, deed-act, freedom-liberty, speech-language, beg-pray, heal-cure.*

Qədim ingilis dilində qorxu mənasında “*stench*” sözü işlənmişdir. Orta ingilis dili dövründə onu naməlum mənşəli “*smell*” sözü əvəz etmişdir. Eyni zamanda

ingilis dilində fransız mənşəli “*aroma*”, “*odour*” və “*scent*” sözləri də daxil olmuşdur. Hazırda “*smell*” sinonimik tərkibin aparıcı üzvüdür, digər üzvlər isə müəyyən müsbət və mənfi assosiasiyalarla bağlı olaraq işlənir. Məsələn, “*stench*” pis qoxu mənasındadır:

“Uncle”, Croissant said, “the fridge is in trouble!

A mystery stench turned a whole shelf to rubble!

I’m the last hope or the fridge will be lost!

Help me or else we’ll be cooked, served, and sauced” [78, s.23].

Bəzi sinonimlərin üç dildə-ingilis, fransız, latın dillərində olduğunu görürük ki, bunu misalların köməyi ilə göstərmək olar. Beləliklə, ingilis dilində leksik sinonimliyin inkişafında fransız dilinin təsiri böyük rol oynamışdır və nəticə etibarlı ilə ingilis dilində üslubi baxımdan fərqlənən geniş ingilis-fransız sinonimliyi meydana çıxmışdır. Bu üslubi çalarların dildə kommunikativ önəm daşması zəngin ifadə xüsusiyyətlərinə malik olması həmin bəhsin tədqiqinin aktuallığını qoruyub saxlayır.

Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Britaniya leksikası xaç yürüşləri və tacirlərin Şərqdə və Qərbdə olan ticarəti sayəsində fransız dili vasitəsilə ərəb mədəniyyətinindən də bəhrələnmişdir. Bu da, öz növbəsində, onların birbaşa deyil, məhz digər dillər vasitəsilə bir birinə təsir etməsi və orta əsr kontekstində alınma sözlərin araşdırılması ilə bağlı yaranan problemlərlə əlaqədardır. Fransız dilindən keçən bir sıra hərbi sözlər məhz ərəb mənşəli sözlərdir. Orta əsrlərdə fransızlarla ingilislər arasında əlaqə daha güclü idi və fransız dili yüksək təbəqənin dili olduğundan məhz fransız dili vasitəsilə bir sıra ərəb sözləri alınmış və ingilis dili o sözləri mənimsəmişdir [35, s.167].

Misal olaraq, (1) “*barbican*” sözü 1300-cü illərdə Britaniya leksikasına qədim fransız sözü olan “*barbicanne*” şəklində gəlmişdir. Əslində isə bu söz ərəb və ya fars mənşəli olan “*barbakh/barbar + khanah*” sözüdür (şəhəri və ya sarayı müdafiə etmək üçün mövcud olan bir cüt qala). Eyni ilə ticarətlə əlaqəli olan (2) “*average*” sözü də orta əsr Britaniya leksikasına təxminən 1200-cü illərdə qədim fransız sözü “*avarie*” şəklində keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, təhlil zamanı isə bu sözün əslində ərəb

mənşəli “*awāriyah*” sözü olduğu müəyyən olur. İlk öncə bu söz italyan leksikasına “*avaria*” şəklində keçmiş, daha sonra fransız dilinə və sonra ingilis dilinə gəlmişdir.

(1) “*One former RSC Barbican staffer explained the feeling shared by many London Colleagues about their relationship with Stratford: Stratford is still head office*” – *Sabiq RSC Barbikan əməkdaşı bir çox London Həmkarlarının Stratford ilə münasibətləri ilə bağlı həmfikir olduqlarını bu cümlə ilə izah etdi: Stratford hələ də baş ofisdədir*”(67, s.68).

(2) “*There were murderers, three armed robbers, six burglars, two drug traffickers, one rapist, and one person in for aggravated assault. Their average age was 31 and their average sentence was 22 years*” – “*Qatillər, üç silahlı soyğunçu, altı oğru, iki narkotik alverçisi, təcavüzkar və ağır cinayət işləmiş bir nəfər var idi. Onların ortalama yaşı 31 olduğu halda, orta cəza müddəti 22 ildir*” [70, s.72].

İngilis dilində leksik vahidlərin semantik təhlili zamanı ingilis dilinin digər dillərlə əlaqəsi nəticəsində ingilis leksikasında bir sıra gözə çarpan dəyişikliklər baş verdiyini müşahidə edirik:

1. İngilis dilində bir sıra yunan (yunan mənşəli sözlər latın dili vasitəsilə ingilis dilinə keçmişdir), latın və fransız dilindən alınma sözlər var. Məhz yunan və latın köklü multikultural leksik vahidlərin semantik təhlili onların düzgün istifadə edilməsi və tələffüz edilməsi baxımdan olduqca vacibdir (lat. *Scribere* →*scriba*→*scribe*, *scriptum* ‘yazmaq, yazılmış’ *decscribe*, *subscribe*, *scriptwriter*, *inscription*) [1, s.110].

2. İngilis dilində bir sıra xarici sözdüzəldici elementlər meydana gəldi. Bildiyimiz kimi, affikslər heç bir zaman tək şəkildə dilə daxil olmur. Onlar daxil olduqları sözlərdən ayrılaraq dilin öz sözünə əlavə edilərək yeni sözlər yaradılır. İngilis dilində bir sıra latın və fransız mənşəli affikslər vardır: “*anti-*, *re-*, *pro-*, *counter-*, *-sim*, *-age-*, *-able-*, *-ous*” və digərlərini buna misal gətirmək olar.

İngilis dilinə fransız dilindən alınan bir sıra frazeologizmlərə də rast gəlmək mümkündür:

to bum the candle at both ends- “*ömrünü puç etmək*”;

to cultivate one's garden -*öz işi ilə məşğul olmaq*;

to leap to the eye -*diqqəti özünə cəlb etmək*;

let us return to our muttons -söhbətimizə qayıdaq;
place of arms -müharibə meydanı, əməliyyat meydanı; t
o pull the devil by the tail -ehtiyac içində olmaq, yoxsulluq çəkmək, ağır
vəziyyətdə olmaq;
pure and simple -ümumiyyətlə, şübhəsiz, əlbəttə;
castles in Spain-xam xəyal.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: *to cry havoc, to curry favour with somebody, a bird in the hand, look not a gift horse in the month* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayı o qədər də çox deyil [37, s.123].

Qədim fransız dilindən ingilis dilinə keçən frazeoloji birləşmələrin cümlə daxilində ifadə etdiyi mənalarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

“Cry havoc! and let slip the dogs of war!” *Stavros slurped*” – “Darmadağın edin buraları! və savaş itlərini buraxın, -deyə mırıldandı” [91, s.129].

Bu ifadə ilk dəfə 1601-ci ildə Yuli Sezar tərəfindən istifadə olunmuşdur və Şekspirin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hal-hazırda həmin ifadə “*play havoc*” ifadəsi ilə əvəz olunaraq, geniş şəkildə istifadə olunur.

“A bird in the hand is worth two in the bush, *try to satisfy what you have, Merlin*” – “Soğan olsun, nağd olsun, əlində olanla yetinməyə çalış, Merlin” [73, s.93].

Bu atalara sözü yunan mənşəlidir. İngilis dilinə fransız dili vasitəsilə keçmişdir. Hal-hazırda sadəcə “*a bird in the hand*” şəklində qısaldılaraq geniş şəkildə istifadə olunur.

Tarixin müxtəlif dövrlərində xalqlar arasında baş verən mədəni əlaqələr və siyasi-ticari əlaqələrin inkişafı alınma sözlərin nüfuzunun artıb-azalmasına təsir etmişdir. İngilis dilinə fransız dilindən sözlərin keçməsinin səbəblərindən bir də bu ölkələrin qonşu olması, onların tarixi inkişaf mərhələsinin yaxınlıq təşkil etməsidir.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Norman istilasından sonra fransız dili ingilis dilinin lüğət tərkibinə böyük təsir göstərdi. Orta ingilis dili dövründə fransız dilindən alınmış sözlərin miqdarı ondan əvvəl və ya sonrakı dövrdə digər dillərdən alınmış sözlərdən müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur. Nəticə etibarlı ilə ingilis dilinin lüğət

tərkibində german mənşəli sözlərin sayı kəskin şəkildə azaldı və onlar fransız mənşəli leksik təbəqə ilə əvəzləndi. Hazırda ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarısını fransız mənşəli alınma təbəqə təşkil edir ki bu da norman təsirinin olduqca böyük olduğunu nəticəsidir.

3.2. Fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin leksik-semantik təhlili

Əvvəlki fəsillərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin rolundan, Norman istilasından sonra dilin müxtəlif sahələrinə göstərilən təsirdən, ingilis dilinə keçən alınma sözlərdə baş verən bir sıra leksik, qrammatik və fonetik dəyişikliklərdən, fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməsindən söhbət açılmışdır. Bu yarım fəsildə isə fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin bədii ədəbiyyatdan, qəzetlərdən və s. mənbələrdən götürülmüş nümunələr əsasında leksik semantik planda təhlilindən bəhs ediləcəkdir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yalnız on üçüncü əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə on min söz keçmişdir və onların 70% isimlərdir. Bəzən ingilis dilinə keçən sözün dildə ekvivalenti olurdu. Bu zaman ya yeni söz mövcud olan sözü tamamilən əvəz edirdi, bəzi hallarda isə onlar hər ikisi müəyyən dərəcədə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq dilin leksikasında qalırdı. Məsələn, *“beautiful”* sözü *“wlitig”*, *“place”* sözü isə *“stow”* sözünü əvəz etmişdir. İkinci hal məsələn *“house”* (dildə artıq mövcud olan) və *“mansion”* (fransız) sözlərini göstərmək olar ki, hər ikisi ingilis leksikasında öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

“ I am glad it's a girl. And I hope she'll be a fool – that's the best thing a girl can be in this world, a little beautiful fool...” - *“Qız olduğu üçün çox xoşbəxtəm və ümid edirəm ki, o, axmaq olacaq – bu, bir qızın bu dünyada ola biləcəyin ən yaxşı şeydir, balaca, gözəl axmaq...”* [77, s.18].

Bear away from this unhappy place your comrades who have fallen. And we will bear Falamir, Steward of Gondor, to a place where he can sleep in peace or die if that be his doom” – *“Yıxılan dostlarınızı bu bədbəxt yerdən uzaqlaşdırın! və biz də*

Qondorun idarə rəisi Falamiri rahatlıqla yata biləcəyi və ya qismətində varsa öləbiləcəyi bir yerə aparacağıq” [104, s.885].

Bu fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, hal-hazırda sözlərin fransız dilindən keçən variantları dildə daha çox istifadə olunur. Həmin sözlərin ingilis variantlarına isə bəzən bədii ədəbiyyatlarda qədim ingilis dili dövründəki abu-havanı göstərmək üçün də müraciət oluna bilər:

“Heo was wlitig on ansyne and wlitigre on geleafan (she was beautiful in her countenance, and more beautiful in her faith)” – he said – “ O, üzdən gözəldir, lakin inancı ilə daha da gözəldir” [102, s.271].

O zamanlar ingilis leksikasının fransız dilindən gələn sözlərə ehtiyacı var idi. Məhz fransız dilindən alınan sözlər ingilis leksikasını zənginləşdirmişdir. İlk zamanlar fransız dili adi xalq tərəfindən geniş istifadə olunsada, XIII əsrdən etibarən artıq norman ünsürləri olan adi fransız dialekti deyil, məhz siyasi elitanın danışdığı mərkəzi Paris fransız ingilis leksikası tərəfindən mənimsənilmişdir.

Fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərdə iki mərhələni müşahidə etmək olar. Birinci mərhələdə sözalmanın ikinci mərhələdən çox az olması, ingilis-norman fonologiyasının xüsusiyyətlərini daha çox göstərməsi və xüsusən də onların tətbiqinə səbəb olan şəraitə görə fərqlənir. 1250-ci ildən əvvəl ingilis dilində çıxan, təxminən 900-ə yaxın fransız sözlərini öyrəndiyimiz zaman görürük ki, onların bir çoxu aşağı təbəqənin fransızdilli zadəganlarla (*baron, noble, dame, servant, messenger*) təmasda olduğu zaman dilə daxil olmuşdur. Ümumilikdə, Norman istilasından sonra fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin leksik semantik təhlilini aşağıdakı kimi verə bilərik:

“Administer” – Bəzən dilə keçən sözlər birbaşa deyil, köməkçi dil vasitəsilə dilə keçirlər. Bu sözlərdən biri də *“administer”* sözü olmuşdur. Bu söz latın sözü olub, fransız dilinin köməyi ilə on dördüncü əsrdə ingilis dilinə keçmişdir. Feil kimi işlənən bu söz obyektə işləndiyi zaman müxtəlif mənalar ifadə edir: hökumət işlərini, qanuni məsələləri idarə etmək, ədalət mühakiməsini həyata keçirmək, bəzi hallarda, sərəncam vermək, tətbiq etmək və s. leksik mənaları mövcuddur. Məsələn:

“The UAE has administered 13,334 doses of the Covid-19 vaccine in the past 24 hours” – “BƏƏ son 24 saat ərzində 13,334 doza Covid-19 peyvəndi vurdurub” [110]. Bu cümlədə istifadə olunan mənə hökumət tərəfindən verilən qanunun tətbiq edilməsi məsələsi ilə bağlı irəli sürülmüşdür.

“Administer” sözü ilə bağlı müxtəlif söz birləşmələrinə (administer something to someone) də rast gəlmək mümkündür. Bu zaman kontekstdən asılı olaraq tamamilə fərqli mənə çalarları diqqəti cəlb edir:

“The doctor administered the flu shot to his patient” – “Həkim xəstəyə qrip əleyhinə peyvənd vurdu” [112]. Bu zaman aid olduğu sözlərdən asılı olaraq mənənin tamamilə dəyişməsi hadisəsinə rast gəlirik və Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyimiz zaman “qrip əleyhinə peyvənd vurmaq” kimi başa düşülür.

“Assembly” – Adətən müəyyən bir məqsəd üçün bir neçə şəxsin yığılması və ya bir araya gəlməsi kimi anlaşılan bu sözün müxtəlif leksik mənalarına rast gələ bilərik. Bu mənalar arasında maraqlı ifadələr şəklində özünü göstərən söz birləşmələri də mövcuddur:

a) Dini, siyasi, təhsil və ya ictimai, adətən müəyyən bir məqsəd üçün bir araya toplanan insanlar qrupu;

b) Hökumət, qanunverici orqan, xüsusən də ABŞ-ın bəzi ştatlarında qanunverici orqanın aşağı palatası;

c) Maşınlar, maşın hissələrinin bir qrupu (engine assembly, brake shoe assembly).

“Freedom of speech and freedom of assembly fit into each other. They are both related to the possibility of petitioning Congress and the state legislatures for redress of grievances, which is only part of the wider freedom to submit the views of the individual or the group to the people at large for judgment” – “Söz azadlığı və sərbəst toplaşmaq hüququ bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Hər ikisi şikayətləri həll etmək üçün Konqresə və ştatın qanunverici orqanlarına müraciət etmək imkanına sahibdir, hansı ki, bu, fərdin və ya qrupun fikirlərini mühakimə etmək üçün geniş ictimaiyyətə təqdim etmək azadlığının yalnız bir hissəsi hesab olunur” [68, s.27].

Bədii ədəbiyyatdan götürülmüş bu nümunədən də aydın göründüyü kimi bu söz hökumət məsələləri ilə əlaqədar olaraq irəli sürülmüşdür. Lakin ifadə etdiyi mənə isə toplaşmaq, yığışmaq azadlığı ilə əlaqədardır. Bu sözlə bağlı ilk qeydlər təxminən 1200-cü illərə təsadüf edir. Nümunədə verilən cümləyə nəzər yetirsək, deyə bilərik ki, hər bir vətəndaş söz və mətbuat azadlığı və eyni zamanda, dinc şəkildə toplaşmaq azadlığına sahibdir. Bununla bağlı hər hansı bir etiraz görəlsə, hökumətə şikayətlərini bildirə bilərlər.

“Gibbs, 53, won handily as the Democratic candidate in the January 18 special election in the New York State Assembly’s 68th District to represent East Harlem, the New York City neighborhood where he was raised by a single mother in public housing” – “ 53 yaşlı Qibs Nyu York Ştat yığıncağının 68-ci dairəsinin yanvar ayının 18-də keçirilən növbədənkanar seçkisində anası tərəfindən ictimai evdə böyüdüldüyü Şərqi Harlem məhəlləsini təmsil edərək asanlıqla demokratik namizəd kimi qalib gəldi” [111].

Əgər bu cümlədə verilən mənəni izah etsək, Nyu Yorkda fəaliyyət göstərən məclis qarşısındakı qanun layihəsi ilə əlaqədar olduğunu görürük.

Authority – On üçüncü əsrdə fransız dilindən ingilis dilinə daxil olan sözlərdən biri də “authority” sözü olmuşdur. Leksik-semantik təhlil zamanı görə bilərik ki, bu söz, cümlə daxilində müxtəlif leksik mənalar ifadə edir. Belə ki, məsələləri və ya mübahisələri müəyyən etmək, mühakimə etmək və ya başqa yolla həll etmək səlahiyyəti olan şəxs verilən hüquq kimi ifadə olunan leksik mənəsi hal-hazırda daha geniş şəkildə istifadə olunur. Lakin bu sözün müxtəlif mənalarına da rast gələ bilərik. Məsələn, *“The essence of anarchist thought is the emphasis on the freedom of the individual, leading to the denial and condemnation of any authority which hinders his free and full development, particularly the State”- “Anarxist düşüncənin mahiyyəti bu və ya digər bir hakimiyyətin, xüsusən də dövlətin azad və tam inkişafına mane olan hər hansı bir hakimiyyətin inkarına və ya pislənməsinə gətirib çıxaran fərdin azadlığını vurğulamaqdır” (84, s.23).*

Bu cümlədə də göründüyü kimi, “authority” sözü dövlət orqanı kimi səlahiyyəti olan şəxs və ya şəxslər orqanı kimi qəbul edilir. Bu söz hətta dini cəhətdən də

analiz edilirdi. İncildə bəhs edilən “authority” sözü ilə əlaqədar göstərilir ki, hər bir vətəndaş özünü idarəetmə orqanlarına təslim etməlidir, çünki bütün mövcud olan hakimiyyət tanrı tərəfindən yaradılmışdır (107). Hətta bu məsələdən sui-istifadə halları da özünü göstərirdi. Belə ki, özlərini Tanrı hesab edən dövlət başçıları xalqın hərəkətlərini idarə edə bilmək, onların üsyanlarının qarşısını almaq üçün İncildəki kəlamları dilə gətirərək xalqı yola gətirməyə çalışırdılar.

İngilis dilində söz formasında olan ifadələrlə yanaşı, frazalar və ya idiomlar şəklində formalaşan ifadələrə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu zaman tərcümə zamanı bu kimi sözlər sətiraltı məna formasında özünü göstərə bilər:

“The third temptation is framed as a test of God’s ability to save, as Jesus is told to throw himself at the mercy of some authority in order to be saved by angels”- “İsa Məsihi mələklər tərəfindən xilas edilmək üçün Allahın rəhminə sığındığından, üçüncü tamah, Allahın xilas etmək qabiliyyətinin sınağı kimi göstərilir.

Bu idiomatik ifadədə söz öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq *“Allahın mərhəmətinə, rəhminə sığınmaq”* kimi anlaşılır və bu tərz ifadələrə bəzən dindən asılı olaraq fərqli şəkildə ifadə edilə bilər. Məsələn, xristianlar üçün bu ifadə *“İsa Məsihin rəhminə sığınmaq”* kimi başa düşülür [114].

“Charity” – Bu söz haqqında bir ümumi anlayış mövcuddur ki, “charity” sədəqə verməkdən ibarətdir. Və sədəqənin verilməsi bütün dinlər üçün dini bayramlardan verilməsi vacib olan bir adətdir. Xristianlıqda sədəqə vermək bir vəzifə kimi qəbul edilməməsi dilə gətirilirdi. İsa Məsihin sözlərinə əsasən, xeyriyyəçilik sevgidir, o istəyə bağlı olan bir şey deyildir, o, imanın vacib hesab edilən tərkib hissəsidir. Bu məsələ ilə bağlı ortaya çıxan leksik məna “xristian sevgisi” adlanan məna ilə eynidir. Bunu aşağıdakı nümunə ilə göstərə bilərik (109):

“Charity is love. Christians believe that God’s love and generosity towards humanity moves and inspire us to love and be generous in response”- Xeyriyyəçilik sevgidir. Xristianlar Allahın insanlığa olan məhəbbətinin və səxavətinin daim hərəkətdə olduğuna inanırlar və bunun qarşılığında bizi sevməyə və səxavətli olmağa çağırır”(96, s.143-144).

Bundan başqa ifadə edilən maraqlı mənələrdən biri adi danışq dilində jarqon kimi istifadə olunan mənəsidir:

“...being charity case doesn't mean that she shouldn't pay for her action. That's it, I am done!”- “Təqaüdçü olmağı onun hərəkətlərinə görə cavab verməyəcəyi mənəsinə gəlmiş. Bəsdir daha, bezdim artıq!”(95, s.234). Burada ifadə olunan mənə isə birinci göstərilən mənədən tamamilə fərqlidir. Belə ki, bəzən universitetə pulsuz daxil olub, təqaüd alan və eyni zamanda bütün xərcləri universitet tərəfindən ödənilən insanlara verilən adı ifadə etmək üçün istifadə olunur.

“Confession” – confess feilinin köməyi ilə meydana çıxan bu isim, günahın etiraf olunması və ya açıqlanması, cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin rəsmi, adətən yazılı şəkildə təqsirini etiraf etməsi mənələrində istifadə olunur. Dini baxımdan nəzərdən keçirdiyimiz zaman, bu söz Tanrı tərəfindən bağışlanılmaq üçün günahın etiraf edilməsi kimi başa düşülür:

“No sin is too terrible to confess,” he said, helping her. “God is merciful. Think of the peace that awaits you when you make your **confession**”- “Heç bir günah etiraf edilməyəcək qədər qorxulu deyil, -dedi, ona kömək edərək. Allah rəhmlidir. Etiraf etdiyiniz zaman səni gözləyən rahatlığı düşün” [79, s.162]. Bədii ədəbiyyatdan götürülmüş bu nümunədə ortaya çıxan mənə isə dini yanaşmanı təsdiq edir. Bəzən iman etirafı ifadə edən mənəsi də vardır. Belə ki, kilsə üzvlüyünə qəbul edilməzdən əvvəl insanların öz günahlarını etiraf edərək daxilini pisləkdən təmizləmək kimi istifadə olunur. Və bunu ifadə etmək üçün bir sıra ifadələr və idiomlar mövcuddur:

“How long since your confession? Open confession is good for your soul.” said Priest to the man. Və bu ifadəyə İncilin bəzi ayələrində də rast gəlmək mümkündür (108). Bu ifadəni təhlil etdiyimiz zaman deyə bilərik ki, ifadə, “*etiraf edin ki, şəfa tapasınız*” mənəsini bildirir. Semantik baxımdan etiraf etməyin məcburiyyət olmadığını, insanın içinin fərahlandırılması mənəsini ifadə etmək üçün dil daşıyıcıları tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunur.

“Crown” – bu söz müxtəlif sahələrdə semantic baxımdan müxtəlif leksik mənələr ifadə edir. Məsələn, tibbi sahədə “crown” deyildiği zaman dişin üst qismi

nəzərdə tutulur. Lakin bu söz fransız dilindən ingilis dilinə keçərkən tamamilə fərqli mənə ifadə edirdi. Belə ki, həm feil, həm də isim kimi keçən bu söz, isim kimi kral və kraliçanın başına qoyulan tac mənasında istifadə edilirsə də, feil kimi taxta çıxmaq, tac qoymaq mənasında özünü göstərir.

Bu sözlə bağlı frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirdiyimiz zaman görə bilərik ki, bu qəbildən olan ifadələr daha çox dini məsələlərlə bağlı ortaya çıxmışdır. Məsələn:

“...from the historian of the old Crown of the Thorns saga, I became, in a sense, a first-hand spectator of its new sequences. Although ten years ago, I had written finis on the last page, the story doesn't seem to be over” –*“Köhnə Tikanlı Tac dastanını oxuyanda, mənə elə gəlirdi ki, mən onun ardıcılığını tamaşa kimi izləyirəm. On il əvvəl kitabın son səhifəsini bitirməyimə baxmayaraq, hekayə hələ də bitməmiş kimi gəlir mənə”* [81, s.11] ifadəsi, romalıların İsa Məsihini lağa qoymaq məqsəd ilə ona bənövşəyi paltar geyindirib başına tikanlı tac taxmaları və əsasını əlində alıb onu qamış ilə əvəz etmələri faktına əsaslanır. Həmin dövrdə Tikanlı tac İsanın bəşəriyyət üçün əzab çəkdiyini və dünya üçün həyatını qurban verməyini simvolizə edir. Daha sonralar bu ifadə dildə “ağrı və kədər gətirən bir şey” mənasında geniş istifadə olunmağa başladı.

“Devotion” - bir digər dini inamla bağlı dilə keçən sözlərdən biri də “devotion” sözü olmuşdur. Tanrıya, bu və ya digər bir şəxsə, hər hansı bir səbəbə dərin bağlılığı ifadə edən bu sözün “var-dövlətini və vaxtını elmi tərəqqiyə həsr etmək” mənası da mövcuddur hansı ki, bu mənası Uilyamın həmin dövrdə etdiyi fədakarlığı ilə əlaqədar dildə istifadə olunmağa başlamışdır.

“You'll notice that sharing theological expertise is not the purpose of a devotion. You need not have an advanced degree in theology or be a pastor to share a meaningful devotion” –*“İlahiyyət təcrübəsini paylaşmağın heç də, allahpərəstliyin məqsədi olmadığına fərqi varacaqsınız. Mənalı bir bağlılığı paylaşmaq üçün, sənə ilahiyyət sahəsində bir statusa malik olmağına və ya keşiş olmağına ehtiyac yoxdur.* (99, s.12). Bu nümunədə istifadə edilən mənə insanlara

İsa Məsihin davamçısı olmağın vacibliyini xatırlatmağa kömək edən ibadətləri işarə edir.

Cümlə daxilində müxtəlif mənalar ifadə edən “devotion” sözü mürəkkəb söz formasında da istifadə edilə bilər:

“*Her self-devotion to her sick mother prevented her from finishing college*” – “*Xəstə anasına görə etdiyi fədakarlığı, kolleci bitirməsinə mane oldu*” (93, s.64). Burda göstərilən mənə isə, insanın özünü kiməsə, nəyəsə görə fəda etməsi, hər hansı bir fədakarlığa qurban olması mənasında şərh edilir. Və bu fədakarlıq insanın özünün özünə etdiyi bir əməlin nəticəsi olaraq göstərilir.

“*Divine*” – ingilis dilinə daxil olarkən isim kimi istifadə olunsa da, bir müddət sonra feil kimi də istifadəsi geniş yayılmağa başlamışdır. (a) İsim kimi ilahiyyatçı, din alimi, keşiş və ya ruhanilərin üzvü kimi mənalar ifadə edilərkən, tamamlıqla istifadə olunan (b) feil forması isə tamamilə fərqli yanaşma ilə əlaqədar ortaya çıxmışdır:

(a) “*I know you’re mad at your brother because he lied, but to err is human, you know, to forgive is divine*” – “*Sənə yalan danışdığına görə qardaşına əsəbi olduğunu bilirəm, lakin unutma ki, xətasız qul olmaz*” [72, s.249]. İsim kimi istifadə olunan “divine” sözünü atalar sözü daxilində istifadə etdikdə, mənə çaları bir qədər fərqlənir. “xətasız qul olmaz” mənasını verən bu atalar sözü göstərir ki, səhv etmək insana xas bir xüsusiyyətdir, vacib olan səhv etməmək deyil, həmin səhvdən nəticə çıxarmağı bacarmaqdır.

(b) “*She divined personal details about her customers based on their clothing and accents*” – “*Alıcıları ilə bağlı şəxsi təfərrüatları onların paltarlarına və aksentlərinə əsasən təxmin edirdi*” [101, s.156]. Bu cümlə daxilində ifadə etdiyi mənə gələcəkdə olacaq bir şeyi falçılıq yolu ilə aşkar etmək kimi şərh olunur. Bildiyimiz kimi, əvvəllər hər bir kralın yanında gələcəyi görəni olurdu və bu şəxs gələcəkdə nələr olacağını, ölkəni nələrin gözləyəcəyini öncədən bəyan edir və baş verə biləcək problemləri qabaqcadan həll etməyin yollarını göstərirdi. Lakin bu mənası hal-hazırda geniş şəkildə istifadə olunmur.

(c) *“In those days, there were ceremonies in which men offered worship to the Roman Emperor as if he was a divine being. These ceremonies were a test of a person’s loyalty to the government”* – *“Həmin dövrlərdə insanların Roma imperatoruna ilahi varlıq kimi sitayiş etdikləri bir sıra mərasimlər var idi. Bu mərasimlər, insanların hakimiyyətə olan sədaqətini ölçmək üçün keçirilirdi”* [71, s.167. Burada isə sifət kimi ən çox istifadə olunan versiyası özünü göstərir. Kontekst daxilində ifadə edilən mənası isə Allaha, xüsusən də, ali varlığa aid olan onunla əlaqəli məsələləri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

“Government” – ingilis dilində on üçüncü əsrin sonu və on dördüncü əsrin əvvəllərində geniş şəkildə istifadə olunmağa başlayan bu söz, indiki dövrdə də öz istifadəsini qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Geniş istifadəsi ilə əlaqədar bu sözlə bağlı müxtəlif söz birləşmələri özünü dildə aktiv şəkildə göstərir. Məsələn, *“Government is necessary to the existence of civilized society”* – *“Mədəni cəmiyyətin mövcud olması üçün rəhbərliyin olması vacibdir”* [83, s.23]. Bu cümlə daxilində ifadə etdiyi məna daha çox icmaların, cəmiyyətlərin və dövlətlərin üzvlərinin, vətəndaşlarının və ya sakinlərinin hərəkətləri üzərində həyata keçirilən siyasi rəhbərlik və nəzarət ilə özünü biruzə verir. Bəzən isə yanaşma fərqli ola bilər:

“The prime minister has formed a new government” – *“Ölkənin baş naziri yeni bəndlər tərtib etdi”* [105, s.153]. Bu cümlə daxilində ifadə etdiyi məna Böyük Britaniya kimi bəzi parlament sistemlərində mövcud olan hökumət tərəfindən tikilmiş bənd ilə əlaqədar formalaşmışdır.

Qeyd edilən cümlələrlə əlaqədar olaraq *“government”* sözünün müxtəlif leksik mənaları ortaya çıxır. Məsələn, *“For government to use conterefting to add to its revenue, many lengthy steps must be travelled down the road away from the free market”* – *“İdarəedici orqanların öz gəlirlərini artırmaq məqsəd ilə fırıldaqçılıqdan istifadə etməsi üçün açıq bazardan uzaqlaşmaq yolunda çoxlu uzun mərhələlər keçməsi lazımdır”* [98, s.56]”. Bu kontekst daxilində ifadə etdiyi məna *“idarəedici orqan”* kimi başa düşülür.

Frazeoloji birləşmələr daxilində ifadə olunan bir sıra nümunələrə də rast gələ bilərik: *When my project ripped in half as I walked out the door, my mom glued it*

back together and sent me on my way, saying "it's close enough for government work [90, s.230]! Bu idiomda göstərilən ifadə əvvəllər idarəedici orqanların işlərini nə qədər mükəmməl şəkildə yerinə yetirdiklərinə istinad edərək yaranmışdır. Zaman keçdikcə isə insanlar idarəedici orqanların iç üznlərini gördükləri üçün bu ifadəni istehzal mənasına daha çox üstünlük verildi.

“*Image*” – İsim və ya feil kimi ifadə olunan mənaları ilə yanaşı söz birləşməsi və ya idiom kimi ifadə olunan mənaları ilə diqqəti daha çox çəkən “*image*” sözü müxtəlif cümlə daxilində maraqlı birləşmələri mövcuddur:

“*Wow, you are just the spit and image of your mother! I was about to call you by her name*” – “*Ay da, az qalsın səni ananın adı ilə çağıracaqdım. Ananın eynisisən*” [75, s.128.]. Bu cümlə daxilində ifadə olunan mənası “şəkil” və ya “obraz” mənasından tamamilə fərqlidir. Burada “bir kəslə bir almanın yarısı qədər bənzəmək” mənasında ifadə edilən mənası başa düşülür.

“*My grandmother is nearly 70 and smokes two packs of cigarettes a day, but somehow she's still the image of health*” – “*Nənəmin təxmini 70 yaşı var və günə 2 paket siqarət çəkir, lakin hələ də dəf kimidir*” [69, s.215]. Burada göstərilən fraza tərkibində verdiyi mənaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, bir insanın sağlam olduğunu dilə gətirmək üçün bu cür ifadədən istifadə olunur.

“*Miracle*” – on ikinci əsrdən etibarən dildə istifadəsinə geniş yer verilən sözlərdən biri də “*miracle*” sözü olmuşdur. Bu sözün ifadə etdiyi leksik mənalar daha çox kontekstdən və yanaşmalardan asılı olaraq dəyişə bilər:

- a) Bütün məlum insan və ya təbii gücləri üstələyən və fəvqəltəbii səbəbə aid edilən fiziki dünyada təsir və ya qeyri-adi hadisə;
- b) təzahür edən və ya Allahın işi hesab edilən belə bir təsir və ya hadisə, möcüzə, heyrət;
- c) bəzi keyfiyyətin gözəl və ya üstün nümunəsi;
- d) müasir akustikanın möcüzəsi.

Ifadə etdiyi mənaya əsasən belə bir nümunə verə bilərik. “*Saul was an enemy of Jesus Christ. He did everything he could to destroy Jesus. One day a miracle happened to Saul. "...as he traveled on, he came to Damascus, and suddenly a light*

from heaven flashed around him” – “Şaul İsa Məsihin düşməni idi. O, İsanı məhv etmək üçün əlindən gələni edirdi. Bir gün möcüzə baş verdi. Şama gedərkən, anıdan cənnətdən gələn bir işıq onun ətrafını bürüdü” [94, s.32]. Və bu cümlə daxilində ifadə etdiyi məna “Tanrı tərəfindən göndərilən xariqə” ilə əlaqədar özünü göstərir.

Daha sonra cümlə şəklində formalaşan birləşmələr daxilində ifadə edilən mənaları da diqqəti cəlb edir. Məsələn, “A: *Minister, in the Bible, Moses could part the seas with his staff and people were often saved from certain death. Why doesn't that happen anymore?*” B: *Well, the age of miracle is past. God has arranged it now that such things shall no longer occur until the day of Judgment*” – “A: *Nazir sizə bir sualım var. Bildiyimiz kimi, İncildə Musa əsası ilə dənizləri ayıra bilirdi və insanları tez-tez ölümlərdən xilas edirdi. İndi niyə bunların heç biri baş vermir?* B: *Hmm, möcüzələr keçmişdə qaldı. Tanrı bunu elə nizamlayıb ki, bu tərz şeylər qiyamət gününə qədər baş verməyəcək*” [106, s.249].

Sadə cümlə formasında təzahür edən bu frazeoloji vahidi dərinlə təhlil etdiyimiz zaman görürük ki, keçmişdə insanlar baş verən hadisələri, təbii fəlakətləri, qəhrəmanlıqları bir möcüzə hesab edirdilər və bu möcüzəni dini inanclarla bağlı olduğuna inanırdılar. “Möcüzələr İsa Məsihin dövründə qalıb, indiki dövrdən bir möcüzə gözləmə” mənasını ifadə edən bu söz həlli mümkün olmayan məsələlərlə üzləşən zaman da istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, yekun olaraq qeyd olunmalıdır ki, norman istilasından sonra ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilindən keçən sözlərin rolu olduqca böyükdür. Tədqiqat işində istifadə olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, həmin dövrdə ingilis dilinə keçən sözlərin böyük əksəriyyəti geniş işlənmə tezliyinə malikdir. İngilis dilində mövcud olan leksik-semantik planda təhlil olunan sözlərin leksik mənalarının üzə çıxarılması üçün frazeoloji, idiomatik vahidlərin semantik adekvatlıq baxımında geniş şəkildə təhlil olunması hesabına həyata keçirilmişdir. Bu verilən təhlillər də öz növbəsində sübut etmişdir ki, ingilis dili, fransız dili ilə qohum dillər hesab olunduğuna görə, sözlərin sözlər öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlamağı bacarmışdır.

NƏTİCƏ

Norman istilasından nəticəsində dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin leksik-semantik təhlili üzərində apardığımız tədqiqat bizə aşağıda göstərilən elmi nəticələrə gəlməyimizə əsas verir:

- ingilis dilinin lüğət tərkibində mənşəcə müxtəlif dillərə məxsus sözlər özünü geniş şəkildə göstərsə də, fransız dilinə məxsus olan seçilmiş sözlər vahid bir söz qrupu təşkil edir;

- tədqiq etdiyimiz fransız alınmaları arasında bəzən eyni sözlərlə qarşılaşa bilərik ki, həmin sözlərin mənşəyi başqa dilə məxsus olsalarda, ingilis dilinə keçərkən fransız dili vasitəsilə keçirlər;

- ingilis dilinin lüğət tərkibində mövcud olan bir sıra sözlər vardır ki, həmin sözlərin böyük əksəriyyəti ingilis-fransız sözlərinin birləşməsi nəticəsində meydana gələn hibrid sözlərdir;

- alınma sözlər hesabına baş verən dəyişikliklərin dilin müxtəlif sahələrinə göstərdiyi təsir analiz edilərək yaranan yeni sözlərin təhlil olması məsələsi aydınlaşdırılmışdır;

- Norman istilasından sonra ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməkdə böyük rolu olan bir sıra fransız alınmaları semantik sfera nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif qruplara ayrılır və bu təsnifata daxil olan sözlər aşağıdakılar kimi müəyyənləşdirilmişdir:

Hökumət, dövlər, feodal, rütbə və s. kimi sahələri əhatə edənlər, hərbi terminlər, hüquqi terminlər, maliyyə, əxlaqi, dinlə bağlı sözlər, fransız həyatının dəbdəbəsini əks etdirən sözlər, incəsənət, tibb, bilik sahəsi ilə əlaqədar sözlər, geyim və zinyət əşyaları ilə bağlı olan sözlər araşdırılmışdır.

- başqa dildən alınan alınma sözlər qəbul edilən dilin qanunauyğunluqlarına uyğunlaşaraq assimilyasiya olur və bu assimilyasiya prosesi II fəsilə qeyd olunan bölgüyə əsasən üç qrupa ayrılır:

- a) Tamamilə mənimsənilmiş alınmalar;
- b) Qismən mənimsənilmiş alınmalar;

c) Mənimlənməmiş alınmalar.

- alınma sözlərin səs sistemində, qrafik və morfoloji strukturunda və eyni zamanda, leksik sistemində baş verən dəyişikliklərin nəzərə alınması nəticəsində adaptasiyanın aşağıdakı növləri göstərilir:

- a) Fonetik adaptasiya;
- b) Qrammatik adaptasiya;
- c) Leksik adaptasiya.

- fransız və ingilis dillərinin səs sxemində olan dəyişikliklər, xüsusən də, bu dillərdə mövcud olan diftonqlar, həmçinin müxtəlif tarixi dövrlərdə ingilis dilinin sait və samit sisteminin mənimləndiyi alınma sözlərdə bir sıra dəyişikliklərlə nəticələnir;

- fransız sözlərinin morfoloji cəhətdən mənimlənməsi söz verən və söz alan dillərin qrammatik sistemindəki fərqlərdən irəli gəlir və iki mərhələdə özünü göstərir:

1) *alınan sözün ingilis dilində mövcud olan sözlərə uyğun formada yazılması;*

2) *sözün yazılışının şifahi və ya yazılı yolla gəlməsindən asılı olaraq qəbul edilən dilin əhatəsinə uyğunlaşması.*

- qəbul edilən sözlər dilə daxil olarkən həmin dilin leksik və semantik sferasına uyğunlaşaraq dildə öz hökümranlığını qoruyub saxlaya bilməsi ilə əlaqədar bəzi sözlər dilə daxil olarkən bir sıra semantik dəyişikliyə məruz qalması:

- a) mənanın daralması;
- b) mənanın genişlənməsi;
- c) mənanın yüksəldilməsi və s.

- aparılan araşdırmalar nəticəsində ingilis dilində eyni mənə daşıyan alınmalar hesabına sinonim sözlərin meydana gəlməsi;

- bəzi sinonimik sözlərin stilistik baxımdan qiymətləndirilməsi (*rise-mount, ask-question, goodness-virtue, fire-flame*);

- lüğət tərkibində mövcud olan və eyni mənə ifadə edən doğma və alınma sözlər arasında mübarizə nəticəsində bəzən fransız sözlərinin (*army, troop*), bəzən isə ingilis sözlərinin (*serve*) öz hökümranlığını qoruduqları halda, hər iki sözün dildə istifadə olunması və müəyyən mənə çalarlarına görə fərqlənməsi (*speak –converse, foe – enemy*) halına rast gəlirik;

- eyni bir sözün müxtəlif zamanlarda və ya müxtəlif mənbələrdən alınması ilə əlaqədar olaraq etimoloji dubletlər meydana gəlir və həmin dubletlər hal-hazırda həm semantik cəhətdən, həm də struktur cəhətdən fərqlənərək dildə mövcud olması, işlədilən zamankı çətinliyi aradan qaldırması məsələsi;

- Norman istilasından sonra ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin müəyyənləşdirilməsi və həmin sözlər hesabına dildə baş verən dəyişikliklərin ortaya çıxması, qədim ingilis dilində mövcud olan sözlərin yeniləri ilə əvəz olunması məsələsinin araşdırılması;

- Norman istilasından sonra fransız dilindən ingilis dilinə keçən sözlərin leksik-semantik planda təhlil olması, həmin sözlərin cümlə və ya kontekst daxilində ifadə etdikləri müxtəlif mənaların ortaya çıxarılması;

- aparılan təhlillər nəticəsində sözlərin ortaya çıxan yeni mənalarının bədii ədəbiyyatdan götürülən nümunələr nəticəsində izah olunması;

- frazeoloji birləşmələr, idiomatik ifadələr və atalar sözlərinin tərkibində göstərilən mənalarının analiz edilməsi;

- bədii ədəbiyyatlardan, qəzet və jurnallardan götürülən nümunələr əsasında tədqiqat işi ilə bağlı gəldiyimiz elmi yeniliklərin aşkar olunması məsələsi tədqiq edilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərnəşr, 1995, 90 s.
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 502 s.
3. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2009, 275 s.
4. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: Maarif, 1999, 308 s.
5. Məhərrəmçizadə A. Dil quruculuğunun yeni mərhələsi (söz yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2004, 247 s.
6. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1997, 314 s.
7. Rəcəbova N. Qrammatika səviyyəsində dilin struktur modelləri. Bakı, Təhsil, 2009, 196 s.
8. Rzayeva N.Ə. Dildə söz alma prosesi haqqında, AMEA, İmadəddin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqələr. Bakı, 2003, 120 s.
9. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.

Rus dilində

10. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. М., 1977, 325 с.
11. Аристова В.М. Англо-русские языковые контакты (Англицизмы в русском языке). Л.: Изд-во Лунингр. Ун-та. 1978, 152 с.
12. Бабич Г. Н. Лексикология английского языка. Москва, 2010, 198 с.
13. Болодарская Э.Ф. Заимствование как отражение русско-английских контактов // Вопросы языкознания, 2002, № 4, с. 96-118.
14. Будагов Р.А. Новые слова и новые значения / Человек и его языка. М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1974, 362 с.
15. Гаврвнек Б.К. Проблеме смешения языков (пер. с немец.) // Новое в лингвистике. Языковые контакты. М.: Прогресс. 1972, вып. 6, с. 94-11.

16. Гальперин Р. Лексикология английского языка. Москва, 1956, 298 с.
17. Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования. //Вестник АН Казах. ССР. 1959, № 5 (179). с. 19 – 29.
18. Каращук П.М. Словообразование английского языка. М., 1977, 423 с.
19. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М: Наука, 1968, 208 с.
20. Поливанов Е.Д. Фонетические конвергенции // Вопросы языкознания. 1957, №3. с. 77 – 83.
21. Секирин В.П. Заимствования английском языке / В. П. Секирин. – Киев: Изд-во Киев. Гос. Ун-та, 1964, 152 с.
22. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва, 1956, 258 с.
23. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-е гг. XIX века. М.-Л.: Наука, 1965, 565 с.
24. Сычева В.А. Арабские и персидские лексические заимствования в гагаузском языке: Автореф. Дис. ...кад. филол. Наук. М., 1972, 29 с.

İngilis dilində

25. Aikhenvald A. Language Contact in Amazonia. Oxford: Oxford University Press. 2002, 560 p.
26. Alatis J.E. Contrastive Linguistics, Washington, D.C., Georgetown University Press, 2008, 378 p.
27. Algeo, J. Problems in the Origins and Development of the English Language. 4th ed. New York: Harcourt Brace College Publishers, 1996, 288 p.
28. Arnold I. V. The English Word. Moscow, 1973. 302 p.
29. Baker C. The Effect of the Norman Conquest on the English Language, Harding University, 2016, 51 p.
30. Birkmaier E.M. Modern Languages, New York, Dell Publishing Co., 2001, 349 p.
31. Blake N. A History of English. London: MacMillan Pres Ltd., 1996. 398 p.
32. Canon G. Historical Changes and English Word-Formation: New Vocabulary

- Items, New York, 1986, 340 p.
33. Chulanova G.V. Lexicology of the English language, Summy State University, 2020, 75 p.
 34. Cook V.J. Cognitive processes in modern languages. University of Essex, 2002, 367 p.
 35. Crystal D. "English as a Global Language". Cambridge University Press, 1997, 390 p.
 36. Daiches D. A critical history of English literature. Allied Publisher, 1979, 245 p.
 37. Fennell B. A history of English, A sociolinguistic approach, Oxford, Blackwell, 1998, 287 p.
 38. Filip S. Reading in the history of the English language, Balts State University, 2012, 219 s.
 39. Finkenstaedt T. Dieter Wolff Ordered profusion; studies in dictionaries and the English lexicon, C. Winter, 1973, 289 p.
 40. Garasharli Ch. Language and culture. Baku, 2014, 150 p.
 41. Giddens A. Studies in Social and Political Theory, London, Hutchinson, 1977, 418 p.
 42. Ginzburg R.S., Knyazeva G.Y., A Course in Modern English Lexicology. Moscow Vyssaja Skola, 1979, 269 p.
 43. Hajiyeva A. Contrastive Lexicology. Baku: Science and Education, 2013, 211 p.
 44. Haugen E. The Analysis of The Linguistic Borrowings. Linguistic Society of America. 1950, 231 p.
 45. Heine B. and Kuteva T. Language Contact and Grammatical Change. Cambridge: Cambridge University Press. 2005, 328 p.
 46. Ilyish B. The structure of Modern English. M.; L., 1971, 357 p.
 47. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. The University of Chicago Press, 1982, 244 p.
 48. Lass R. Old English. A Historical Linguistic Companion. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 324 p.
 49. Linvill A.R. The Norman conquest and its influence on english literature, 1902, 56 p.

50. McKnight G.H. English words and their backgrounds. D Appleton and Company, 1927, 449 p.
51. Minikova D., Stockwell R. English words: history and structure, Cambridge University Press, 2009, 219 p.
52. Najafli E., Taghiyeva S.. English Lexicology. Baku, Mutarjim, 2008, 327 p.
53. Rastorguyeva T.A. A history of English. Moscow, "Vyssaja skola", 1983, 347 p.
54. Rayevska N. English lexicology. Vysca Shkola, 1979, 190 p.
55. Reznik R.V., Sorokina T.S. A History of the English Language. Moscow, Nauka, 2001, 496 p.
56. Schendl, H. Historical Linguistics. Oxford Introductions to Language Study. Oxford: Oxford University Press, 2003, 144 p.
57. Schofield W. H. English literature from the Norman Conquest to Chaucer, Ardent Media, 1970, 500 p.
58. Strang B. A History of English, Routledge, 2015, 506 p.
59. Sweet, H. The History of Language, University of Michigan Library, 1900, 184 p.
60. Thomas L., & Tchudi S. The English Language: an Owner's Manual. Boston: Allyn & Bacon, 1999, 384 p.
61. Thomason S.G. and Kaufman T. Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics. Berkeley: University of California Press. 1988, 428 p.
62. Thornton R. Transactions of the Royal Historical Society: Vol.2. Cambridge University Press, 1885, 312 p.
63. Toporov V.N. Studies on the etymology and semantics, Book on demand Ltd., 2018, 418 p.
64. Veliyeva N. A paradigm of contrastive lexicology of the English and Azerbaijani languages. Baku, 2019, 352 p.
65. Veliyeva N. History of the transnational processes and their's influence on the enrichment of word-stock of English, Filologiya məsələləri. Bakı, 2013, № 7, p.133-151.

Fransız dilində

66. Lizelotte Biderman-Pask, John Humbley. La réception de mots anglais dans les journaux français: l'application de quelques principes d'harmonisation graphique // Langue française, 1995, №108, p. 57 – 65.

Bədii ədəbiyyat

67. Adler S. Rough magic, SIU Press, 2001, 272 p.
68. AJC, Assault upon freedom of association, American Jewish Congress, 1957, 128 p.
69. Barrington E., Stamm J. Image of health, Hayden-McNeil Publishing, 2015, 528 p.
70. Braswell M., Prison violence in America, Anderson Publishing Company, 1994, 426 p.
71. Bron D., The divine trinity, Sheldon Press, 1969, 334 p.
72. Bufalo A.A. Salty language, S&B Publishing, 2006, 322 p.
73. Caffrey A. The mark of Merlin. Wildside Press LLC, 2002, 196 p.
74. Coren R., Providence college basketball: The FriarLegacy, Arcadia Publishing, 2002, 128 p.
75. Crum Sh. Spitting image, Houghton Mifflin Harcourt, 2003, 218 p.
76. Doyle A.C. The case. OUP Oxford, 2009, 290 p.
77. Fitzgerald F.S. The Great Gatsby. Simon and Schuster, 2020, 208 p.
78. Funk J. The case of the stinky stench, Sterling Children's Books, 2017, 40 p.
79. Gage E., Confession, Mira, 1998, 376 p.
80. Gill S. William Wordsworth's the prelude. OUP USA, 2006, 406 p.
81. Groueff S., Crown of thorns, Rowman & Littlefield, 1998, 231 p.
82. Guardini R. The Lord. Simon and Schuster, 2012, 629 p.
83. Hodgson W. The commonwealth of reason, 1kg Limited, 2015, 60 p.
84. Hoffman R., Anarchism as political philosophy, Routledge, 2010, 165 p.
85. Holland O. The story of the warden El. iUniverse, 2005, 144p.

86. Kafka F. *The castle*. OUP Oxford, 2009, 279p.
87. Konadu A. *Devil in waiting*. Anowuo Educational Publications, 1989, 236 p.
88. Kundera M., *Ignorance*, Faber& Faber, 2003, 208 p.
89. Lamming G. *In the castle of my skin*. University of Michigan Press, 1991, 303 p.
90. Lerman A.E. *Good enough for government work*, University of Chicago Press, 2019, 328 p.
91. Mann S. *Cry havoc*. King Roads Publishing, 2011, 368 p.
92. Maskame E., *Did i mention i miss you?*, Black & White Publishing, 2016, 256 p.
93. Mendoza S. *The poor little girl with a dream*, Xlibris Corporation, 2014, 64 p.
94. Moore W., *Never, never give up*, Lamplight Ministries 1994, 120 p.
95. Murail M.A. *Miss charity*, Giunti Editore, 2019, 480 p.
96. Naus J.E., *The nature of the practical intellect according to Saint Thomas Aquinas*, Gregorian Biblical Bookshop, 1959, 220 p.
97. Nelson M., *Structures of opposition in Old English period*, Brill, 2021, 196 p.
98. Newton M., Rothbard M.N., *What has government done to our money?*, Ludwig von mises Institute, 1963, 124 p.
99. Schroeder J. D., Shane M. G., *Dear Lord, they want me to give the devotions!*, Abingdon Press, 1993, 112 p.
100. Sebastian G.B. *Bacteria: A very short introduction*, OUP Oxford, 2013, 152 p.
101. Spencer P. *Fraud smart*, Joney Wiley & Sons, 2012, 280 p.
102. Szarmach P. *Writing Women Saints in Anglo-Saxon England*. University of Toronto Press, 2013, 368 p.
103. Thompson Ch. *Uncle: Race, nostalgia, and the politics of loyalty*, Coach House Books, 2021, 224 p.
104. Tolkien J.R.R. *The lord of the rings*. Houghton Mifflin, 2004, 1157 p.
105. Wagenberg R., Richard G.P. *Leaders and leadership*, Oxford University Press, 1994, 288 p.
106. Wallace I. *The miracle*, Crossroad Press, 1984, 436 p.

Internet resurslari

107. http://web.mit.edu/jywang/www/cef/Bible/NIV/NIV_Bible/ROM+13.html
108. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=James%205%3A16&version>
109. <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Matthew%2025&version=NIV>
110. <https://www.khaleejtimes.com/article/uae-13334-vaccine-doses-administered>
111. <https://www.reuters.com/world/us/first-former-prisoner-takes-seat-new-york>
112. <https://www.stratfordbeaconherald.com/news/local-news>
113. <https://scholarworks.harding.edu/tenor/vol5/iss1/5/>
114. <https://www.americamagazine.org/faith/2022/02/25/lent-temptations>
115. <https://www.jstor.org/stable/3678722>